

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1974

Årgång 70 · Häfte 1-2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare förste bibliotekarien fil. dr *Ake Lilliestam*, Kungl. Biblioteket, Box 5039, 102 41 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är *kr. 25*: — per år + porto och uttages som postförskott för tidskriften. Önskan om inträde anmäles till sekreteraren.

Redaktionsutskott: krigsarkivarien fil. dr Bertil Broomé (samfundets ordf.), fil. dr Hans Gillingstam och sekreteraren.

Innehåll

- 1 Elof Hellquist: Om arbetsförhållanden och kolleger vid Svenska Akademiens ordboksredaktion 1894. Red. av fil. lic. *Magdalena Hellquist*, Västerås
- 18 Överstelöjtnant *Axel Friman*, Göteborg: Svensk utvandring till Nordamerika 1820—1850
- 36 Fil. dr *Hans Gillingstam*, Stockholm: Släkten Lagergréen
- 40 Med. lic. *Stig Östenson*, Växjö: Nils Lindormsson (Bååt, Lennart Nilssons ätt) till Aneby och ätten Båt av Billa ännu en gång
- 44 Fil. dr *Ann-Sofie Kälveborn*, Uppsala: Ericus Olai, Engelbrekt och Karl Knutsson
- 51 Teol. dr *Jan Liedgren*, Stockholm: Två Birgittinska data
- 55 Fil. dr *Bjarne Beckman*, Bern: Den äldste kände strängnäsborgaren och andra medeltida jordägare i det sörmländska Länna
- 62 Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 1974

Om arbetsförhållanden och kolleger vid Svenska Akademiens ordboksredaktion 1894

Av *Elof Hellquist*

Elof Hellquist 1904

Elof Hellquist (1864—1933) var medarbetare vid redaktionen av Svenska Akademiens ordbok från hösten 1894 till våren 1903. Han blev 1914 professor i nordiska språk vid Lunds universitet.*

År 1930 började E. Hellquist att skriva sina minnen. Han startade från begynnelsen, med de första levnadsåren och med släktförhållanden, barndomstiden och ferierna i Sävsjö, fortsatte med skollåren i Norrköping, studenttiden i Uppsala och studieresan till Jena och hann även behandla den första lundatiden, göteborgsåren i början av 1900-talet och censors-tiden 1915—29. Däremot blev aldrig delen om de senare lundaåren, professorsåren, skriven. Dessa självbiografiska anteckningar förvaras nu jämte övriga manu-

skript, brev och handlingar i Lunds UB, sign. Samling Hellquist, E. Tidigare är följande avsnitt publicerade: "Studentminnen från 1880-talets Jena" (i: Hågkomster och livsintyck XI, Uppsala 1930) och "Lektor i Göteborg 1903—1914" (i: Gamla latinarens årsbok 1966, Göteborg 1966). Det här återgivna avsnittet är hämtat ur Min första lundatid 1894—1903, del VII i E.H:s memoarer.

Minnesanteckningarna är handskrivna, sparsamt interfolierade med tidningsurklipp och tryckta artiklar av E. H:s hand. Manuskriptet är översett men inte genomarbetat. Om E. H. hade fått fortsätta memoarskrivandet och eventuellt själv ge ut dem, skulle han säkerligen ha redigerat om dem kraftigt. Vad som nu föreligger är en typisk första skrivning. Ur det följande, som sammanställts ur de 77 första sidorna i kap. Den första lundatiden, har således tagits bort en längre lundaskildring, som åtföljde beskrivningen av skriptoriet, en utläggning om mat- och middagsvanor och en om Tysklands sammanbrott 1918. Likaledes har citaten ur Arkiv för nordisk filologi lyfts ut. Anteckningarna är, särskilt i början, hopklippta av stycken som tycktes väl splittrade i ms — sammanhanget är inte heller nu det allra bästa. Jag har emellertid velat göra så få ingrepp som möjligt; texten är i ytterst få fall ändrad. Endast då bortfall av satser gjort det följande obegripligt har jag tillåtit mig att göra lätta omskrivningar —

* För övriga levnadsomständigheter hänvisas till Svenskt biografiskt lexikon, vol. 18 (1969—71), s. 584 f.

liksom då uppgifter visat sig felaktiga. Kvarstår gör däremot de för en nutida läsare kanske något omotiverade citations-tecknen kring ord, som för E. H. tydligen känts lätt inkorrekt eller väl moderna. Föråldrad är E. H:s vana att indela människor i rastyper och att tilldela dessa typer vissa bestämda karaktärsdrag. Att radera ut dessa konstateranden, utmärkande för tänkesätten hos den generation som E. H. tillhörde, skulle ha varit en förfälskning.

Våren 1894, då det här återgivna avsnittet börjar, var E. Hellquists situation denna: Han bodde på S:t Larsgatan i Uppsala och var sedan fyra år tillbaka docent i nordiska språk vid Uppsala universitet. Dessutom var han adjunkt i engelska, tyska och svenska vid Uppsala högre allmänna läroverk. Han hade träffat sin tillkommande, Ingrid Zetterström, dotter till bokhandlaren i Göteborg Nikolaus Zetterström (som gått bort då näst yngsta dottern Ingrid var två år gammal) och fosterdotter till bergmästaren i Sävsjö Ingemar Nyberg. Hösten 1894, på fästmöns 21-årsdag, kunde paret förlova sig.

Avsnittet har tillåtits att börja en smula oförmedlat och att sluta abrupt: det är och förblir ett stycke ur en större helhet.

Magdalena Hellquist

En mörk kväll på förvåren 1894 besökte mig Esaias Tegnér i min kula vid S:t Larsgatan och fick mig till hälften att lova att antaga den plats vid Svenska Akademiens ordboksarbete i Lund, som blivit ledig genom Cederschiölds utnämning till professor i Göteborg.¹

Ett bifall till detta förslag innebar ju ett fullkomligt, ja katastrofalt omslag i mina framtidsplaner, som strängt taget närmast blott gingo ut på att få fortsätta mitt lugna och idylliska liv i gamla Upsala som docent och som adjunkt vid läroverket, där jag trivdes förträffligt.

Det var mycket, som lockade — bland

annat de ekonomiska förmåner, som skulle göra det möjligt för mig att nästan omedelbart kunna skapa mig ett eget hem.

Meningen var att jag åtminstone till en början skulle få tjänstledigt från docentur och adjunktur. Något avsked från den senare kunde icke ifrågakomma, då ju Ordboksredaktionens pensionsförhållanden ännu icke voro ordnade.²

"Gubben" Floderus³ var ej belåten och ville ej släppa mig bort. Han avstyrkte också för sin del min tjänstledighetsansökan. Men Sundberg, eforus,⁴ såg på saken på ett annat sätt. "Adjunkter till skolan kunna vi nog få, men inte så lätt lämpliga medarbetare i ordboken." Och K. M:t följde ärkebiskopen. Vederbörande voro t. o. m. så hygliga, att jag under fyra följande år fick ledighet både från docenturen och adjunkturen, alltså ända till dess jag 1898 utnämndes till lektor i Lund — ett f. ö. ganska enastående fall.

Jag anlände således till Lund en mörk och regnig höstkväll 1894 och mottogs av min blivande kamrat och instruktör lektor Magnus Fredrik Lundgren, intog min kvällsvard i hans familj och bodde sedan på Lundgrens rekommendation på Centralhotellet vid L. Kungsgatan, nu sedan länge nedlagt.

Dagen efter min ankomst besökte jag naturligtvis ordbokens "scriptorium", platsen för mina kommande mödor under nio år. Detta var då förlagt till den s. k. Bondpinan vid Tegnérplatsen, ett vackert vitt tvåvåningshus. När byggnaden stod färdig

¹ Personanteckningarna anför i huvudsak endast förhållanden som var aktuella 1894 och däromkring eller som eljest kompletterar E. H:s uttalanden. — Gustaf Cederschiöld (1849—1928) kallades till professor i nordiska språk vid Göteborgs högskola 10/7 1893

² Om anställningsförhållandena för ordboksredaktörerna, se t. ex. under art. om Otto Hoppe i Sv. biogr. lex. Om Ordbokens ekonomiska och andra förhållanden, se Henrik Schück, Svenska Akademiens historia del VII (Sthlm 1939)

³ Manfred Floderus (1832—1909), rektor vid Uppsala h a l 1866—99

⁴ Anton Niklas Sundberg (1818—1900), ärkebiskop 1870

någon gång i slutet av 1860-talet, ansågs den så ful och misspyrdande, att studentkåren å ett möte uttalade sin protest. Nu, särskilt efter den av intendenten Karlin verkställda uppsnygningen, synes den mig i sin enkla stil vara en av stadens prydligare byggnader.

Namnet skall byggnaden ha fått på grund av att den byggts eller egts av en mycket bekant och anlitad advokat, som icke avlagt juridisk examen och på den grund ansågs höra hemma i de s. k. bondadvokaternas kategori. Namnet står således ej i direkt förbindelse med den omständigheten, att den senare en tid innehades av en greve Bonde.

”Bondpinan” egdes under min tid av konsistorienotarien Sjögren, en lång och smärt man av en gammaldags förnämlig ämbetsmannatyp. Såsom så många av den tidens konsistorienotarier var han en ”pamp”, som det numera heter, både i staden och i sitt domkapitel.

Huset var delat i två hälfter. Till höger om den från ingången räknat venstra förstugan lågo de tre små skriptoriummen — gammaldags gemytliga med utsikt åt förgårdens plantering och Tegnérsplassen.

Skriptoriet bestod förutom av de små rum, som vette mot Tegnérsplassen, även av ett (och sedan två) i en övre våning, särskilt avsett för granskning av inkomna excerpter.

Den prägel av familiaritet och enkelhet, som kännetecknade lägenheten, kontrasterade bjärt mot det intryck av stort, ståtligt och modern ämbetsverk, som man får av Ordboksredaktionens nuvarande lokaler i Universitetsbiblioteket. Skillnaden är helt enkelt oerhörd. Vi hade icke ens telefon. När vi någon gång skulle telefonera — det gällde särskilt [till] Tegnér⁵ i Djursholm — skickade Söderwall⁶ vanligen mig ned till telefonstationen. Själv förstod han sig icke på att telefonera, sade han. I privatfamiljer voro f. ö. telefoner ännu sällsynta i Lund, och själva skaffade

vi oss ingen förrän i Göteborg 1903.

Det var hemtrevligt i de gamla skriptorielokalerna. Från våra vid fönstren placerade skrivbord följde vi årstidernas växlingar i planteringarna utanför och i Lundagård: syrenernas blomning i maj, höstdagarnas soliga färgprakt och rimfrosten på Lundagårds kronor. Om vintermorgnarna flammade jungfrun Anetts brasor i de gammaldags kakelugnarna och om kvällarna spredo flitens fotogenlampor sitt matta sken. Efter ett par timmars arbete brukade vi — en och en eller ett par i sällskap — hämta några nypor luft under en hastig promenad i Lundagård, då vi synnerligen ofta mötte den gemytliga och språksamme Per Eklund — domprosten⁷ — vanligen förande ordet i en liten krets av teologer, som var honom följaktig, och i vilken jag särskilt erinrar mig Pfannestill⁸, som sedan en gång skulle bli hans kollega. Ofta såg vi honom också besöka sin vän Elof Tegnér, och det påstods t. o. m. att dylika visiter stundom avlades då han själv hade kalas hemma hos sig. Även Martin Weibulls⁹ högresta och smärta gestalt såg man ofta på dessa promenader — även han ofta i sällskap, då han i regel själv förde ordet under livliga och nervösa handrörelser.

Ordboksarbetet var på den tiden i mångt och mycket organiserat på helt annat sätt än nu. En lindring i vår möda erbjöds därigenom, att vi då själva skrevo ut våra artiklar och sålunda även de många exemplen, vederbörligen stympade. Det blev

⁵ Esais Tegnér d. y. (1843—1928), knuten till Ordboken från 1893, dess chef 1913—19. Bror till Elof Tegnér (1844—1900), bibliotekarie vid Lunds UB från 1883

⁶ Knut Fredrik Söderwall (1842—1924), sedan 1883 knuten till ordboksredaktionen, dess chef 1892—1912

⁷ Pehr Eklund (1846—1911), teol. dr, domprost i Lund från 1893

⁸ Magnus Pfannestill (1858—1940), var 1894 doc. i system. teol. och lärare vid Högre elementarskolan för flickor i Lund, blev teol. dr i Uppsala 1907 och domprost där 1912

⁹ Martin Weibull (1835—1902), prof. i historia och statskunskap i Lund från 1888

ju en vila för hjärnan. Nu markeras språkproven direkt på excerptlapparna.

Fem korrektur lästes. På det första anmärktes endast tryckfel o. d. Det andra korrekturet omarbetades grundligt i anslutning till bl. a. de inkomna anmärkningarna från Tegnér och från hela raden av särskilda sakkunniga på olika områden — vanligen mycket duktiga och samvetsgranna experter. Och till slut hade vi också pressrevideret att genomgå.

Arbetstiden var åtta timmar, vilka efterhand blevo mig övermäktiga. Det var icke heller så underligt. Vad mig beträffar, hade jag bl. a. liksom ett visst ansvar för etymologierna, vilka då för tiden, särskilt på grund av Tegnér's stora intresse för denna del av artiklarna, behandlades synnerligen utförligt. Men under sådana omständigheter var det ju nödvändigt, att jag hade någon tid till min disposition att följa med den mycket vidlyftiga och runt omkring spridda litteraturen på detta område. Jag antydde en gång blygsamt den möjligheten, att jag under ordbokstiden skulle få åtminstone en timme per dag till mitt förfogande. Men det vann intet behör. I dylika fall hade Söderwall ingen eller föga förståelse. Det fanns ingen annan råd än att studera hemma om kvällarna.

Även mina kamrater reagerade mot åttatimmarsarbetet. Själv blev jag efterhand nervös och stundom sömlös, så att jag t. o. m. måste söka läkare. Underhandlingar fördes med Söderwall, dock, om jag ej missminner mig, uteslutande med Lundgren som förmedlare — när det gällde dylikt, en synnerligen olämplig sådan. Resultatet blev också därefter. En kväll kommer Lundgren in på skriptoriet och meddelar oss, kanske något generad, att vi hade ernått en avkortning av — en halvtimme!

Dock kan jag icke underlåta att nämna ett par ord om det nöje jag erfor att under dessa år som arbetskamrat i samma rum ha vännen Evald Ljunggren.¹⁰ Hans

lägmälta och lakoniska, ofta smått satiriska anmärkningar om vad som timade omkring oss voro solglimtar i den grå enformighet, som naturligtvis då och då präglade vår dagliga gärning. Ja, Gud vet, om jag någonsin fann tiden på skriptoriet riktigt enformigt — tack vare bl. a. just det sällskap jag hade av Ljunggren och även de små diskurser, som ofta fördes med Lundgren, vilken — då någon detalj i arbetet därtill gav anledning — kom in i vårt rum och gärna tog sig en liten pratstund, vilken dock i regel anslöt sig till vårt arbete.

I "Bondpinans" norra del, den som vette åt Kulturen, bodde till vänster om ingången min blivande chef Knut Fredrik Söderwall med sin gamla mor, en duktig och präktig, men ganska sträng och bestämd gumma, född von Wachenfeldt¹¹ och vid detta lag nära 80 år gammal — f. ö. av en utpräglad schartauansk läggning, som också genom uppfostran i viss mån gått över på sonen.

I andra våningen av denna halva bodde universitetsbibliotekarien Elov Tegnér med familj, och överst i ett stort rum i mansardvåningen slog jag ned mina bopålar. Där trivdes jag bra, hade en vacker utsikt över Lundagård, hörde vid öppet fönster näktergalarna drilla om kvällarna och ompysslades av min städerska, den stillsamma och litet folkskygga Anett, änka efter en genom olyckshändelse omkommen sjöman: det påstods, att sinnesrörelsen och sorgen med anledning av olyckan var upphovet till hennes skygga väsen.

Vid mitt första besök i Bondpinan uppvaktade jag naturligtvis också Söderwall. Jag mottogs ytterst artigt av en rätt liten mager och något skrumpen man med ett mycket blygt och något tafatt sätt. Söderwall var vid detta laget 52 år, men

¹⁰ Evald Ljunggren (1865—1935), överbibliotekarie i Lund från 1918. Tillhörde ordboksred. från 1894, avd.-chef 1898—1903, kvarstod därefter som granskare i många år
¹¹ Margareta Johanna von Wachenfeldt (1816—1902)

såg betydligt äldre ut — antagligen hade han alltid verkat äldre än han var.

Jag tror nog, att han mottog den unge upsaliensaren med en viss misstänksamhet eller att han i alla händelser ställde sig något avvaktande. Ett visst anlag för misstänksamhet låg nog i hans lynne, och särskilt ansåg han sig ha skäl att se litet skeptiskt på de upsaliensiska "nordister-na", som det nu heter, av den Noreenska skolan.

Efter visiten inne hos Söderwall tågade vi tvärs över förstugan in på skriptoriet, där jag föreställdes för mina blivande kamrater.

Söderwall var en ytterst artig man, men han hade sina principer. Under de otaliga gånger, då vi tillsammans gingo dessa få steg mellan de båda lägenheterna, iaktogs oföränderligen samma ceremoniel. Vid marschen in till hans bostad var omöjligt att få honom att gå före genom dörren; men gick färden i motsatt riktning, gällde liksom en tyst överenskommelse, att han skulle ha försteget; och därifrån avveks mig veterligen aldrig.

Söderwalls livsgärning är som bekant hans stora medeltidslexikon, men därav förelåg 1894 ännu blott en ringa bråkdel. Det är annars, såsom också allmänt erkänts, ett mönstergillt jätteverk, utmärkt för den minutiösaste noggrannhet och ådagaläggande en vidsträckt beläsenhet på vitt skilda områden, bl. a. teologi och kulturhistoria. En liten svaghet har det, men av försvinnande betydelse vid sidan av dess utomordentliga förtjänster. I den historiska ljudläran blev han aldrig sadelfast. Det sammanhängande delvis med hans läggning. Hans begåvning var icke av kombinatorisk art och hans hyste motvilja mot vad han kallade "hypoteser". Men i detta uttryck inbegrep han ofta också vetenskapliga teorier, som nått en mycket hög, ja, matematisk visshetsgrad. Icke minst berodde dock den nyss antydda svagheten i hans språkhistoriska översikter därpå, att han erhållit sin utbildning

under en tid, då denna disciplin här i landet stod rätt lågt, och att språkhistorien, med ett par undantag, icke i nämnvärd grad odlades på hans tid och allra minst i hans ungdom. Detsamma gäller också hans vän och forne universitetskamrat Cederschiöld. Ja, man kunde icke sällan märka, att t. o. m. män som Tegnér och Bugge i detta avseende från början tillhört en annan period, att de stundom blottade liksom en större "löslighet" i fråga om språkhistoriska problem än många av deras yngre, dem i andra avseenden långt underlägsna fackkamrater. För att nu återgå till Söderwalls medeltidsordbok så ville jag blott säga, att denna svaghet på det språkhistoriska området stundom röjer sig i en del jämförelser och identifikationer i arbetets etymologiska parenteser, liksom den också skönjdes i hans granskning av Svenska Akademiens ordboksartiklar.

I min ungdom fäste jag rätt mycken vikt härvid, men hoppas, att jag nu på gamla dagar fått litet bättre förståelse för proportionerna.

Söderwall var en konservativ man, ytterst pietetsfull och undergiven all mänsklig ordning även i fall, där nog mången ävenledes lojal natur skulle varit böjd att reagera. Med denna hans naturs konservatism sammanhängande nog åtminstone delvis — det fanns säkerligen också andra skäl — hans obenägenhet att resa eller att överhuvud bryta med sina vanor. Någon längre rekreationstur torde han endast en gång i sitt liv ha företagit. När man på sommaren av någon anledning besökte eller passerade den lilla i feriernas ro dåsande universitetsstaden, nog fanns det alltid en av fackkamraterna, som man säkert kunde göra sig räkning på att träffa, om man så ville, och det var Söderwall. Ytterst förvånad blev jag, då jag, som då bodde i Göteborg, fick höra, att Söderwall lämnat de gammaldags låga rummen med sin lummiga omgivning vid Tegnérplatsen och till på köpet dragit in i en

fullt modern våning; men förnam också sedermera, att det av vissa skäl icke funnits något val.

Söderwall var emellertid ganska intresserad av sin omgivning och tog genom nära vänner eller tidningar gärna del i vad som rörde sig omkring honom, inom universitetet och hemstaden och ute i vida världen, där han ytterst sällan satte sin fot. Särskilt ofta såg man hans gamle vän universitetsbibliotekarien och f. docenten i nordiska språk Carl af Petersens¹² styra sin kosa över gårdsplanen för att språka bort en stund. Även Fredrik Wulff¹³ och fru voro hos honom trägna gäster.

Hans samvetsgrannhet och plikttröhet ha redan framhållits eller antytts. Dessa egenskaper äro ju dock ingalunda sällsynta hos vetenskaps- och ämbetsmän. Hos Söderwall togo de sig emellertid också uttryck i ett minutiöst och skrupulöst uppfyllande av även sådana plikt känslans bud, som för många te sig som mera yttre och oväsentliga. För mig fick Söderwall i denna sin otroligt stränga pliktuppfyllelse över sig något av martyrens gloria. Men det är ingalunda säkert, kanske icke ens troligt, att han själv kände sig tyngd av de krav, som denna känsla ställde på honom. Till den grad torde den ha blivit ett med hans väsen.

Liksom så många andra vetenskapsmän, som föra ett från världen i det stora hela avskilt liv, var Söderwall, såvitt man kunde se, ganska ömtålig och känslig. På erkännanden satte han värde, om de kommo från vederhäftigt håll.

Söderwall var en mycket blyg man. Men som blygsam i ordets djupare mening kan han knappast betecknas. Så ansågs han visserligen av många, men då mitt privata omdöme stämmer med en annan fackkamrats, som nog på sätt och vis kände honom bättre än jag, vågar jag här ge uttryck åt denna min mening. Han ansåg sig nog icke alltid uppskattad efter förtjänst, vilket f. ö. var ett misstag, åt-

minstone försåvitt det gäller Lund, där hans anseende var mycket stort. Särskilt med tanke på arten och graden av hans vetenskapliga begåvning torde få människor ha vunnit en motsvarande framgång i livet. (Jfr f. ö. min nekrolog över Söderwall i ANF 41: 207 f.)

Söderwall var ordboksarbetets officiella chef. Av helt naturliga skäl kunde han endast undantagsvis deltaga genom författande av egna artiklar. Under min nioåriga ordbokstid skrev han mig veterligen ingen. Men med yttersta noggrannhet genomläste och granskade han varje uppsats. Hans f. ö. sparsamma anmärkningar gällde dock i regel enskilda faktiska uppgifter, mycket sällan artikelns konstruktion eller byggnad. Oerhört mycket mera betydande voro de insatser, som på detta område gjordes av Lundgren och Tegnér.

Då jag år 1914 återkom till Lund, var Söderwall redan ganska skröplig, men arbetade alltjämt med samma igelflit, så långt krafterna räckte. Redan då hade hans broder läkaren avrått honom från att deltaga i aftontillställningar o. d. Han kunde alltså t. ex. ej infinna sig på min första Lundamiddag ute på villa Bertila, där annars de gamla "nordisterna" och ordbokskamraterna från fordom voro samlade, Tegnér, A. Kock, Cederschiöld, Evald Ljunggren, Sven Berg m. fl.

Fast vi mera sällan råkades, kände jag mig nu betydligt mera dragen till Söderwall än under min första Lundaperiod. Vi hade så att säga närmat oss varandra i ålder och tiden hade väl också slipat oss en smula. Han bemötte mig alltid med mycken vänlighet, jag skulle vilja säga hjärtlighet. Och jag tror, att jag i honom hade en vän.

De övriga arbetarna i vingården var

¹² Carl af Petersens (1851—1925), doc. i nordiska språk 1879, överbibliotekarie vid Lunds UB 1910

¹³ Fredrik Wulff (1845—1930), 1888 e. o. prof. i Lund i nyuropeisk lingvistik med undervisningsskyldighet i romanska språk, 1901—10 prof. i samma ämne

ännu mycket få. I det yttre rummet residerade underchefen Lundgren, i det mellersta Evald Ljunggren och i det bortersta våra tre damer, fröknarna v. Rosen, Warholm och Rosenblad, vilka var och en inom sitt område voro oss till ovärderlig hjälp. Även Nils Flensburg¹⁴ hörde till redaktionen, dock mera, tror jag, i egenkap av extra; men vissa tider satt han där ganska flitigt. Hjelmqvist¹⁵ syntes föga till, därför att han uppehöll sig i övre våningen, där han skötte excerpt och excerpter.

Några år därefter tillkommo Ernst Kock¹⁶ (1896), sedermera professor i tyska, Otto Hoppe (1897), Sven Berg, Palmlöf¹⁷ och någon tid även Natanael Beckman¹⁸ samt upsaliensaren och "lands-målaren" Waltman¹⁹, vilken senare i unga år avled i lingsot. Emil Olson²⁰ kom först under min allra sista Lundatid (vårterm. 1902).

icke heller får jag glömma vår utomordentligt nitiska och minutiöst noggranne korrektur- och citatgranskare Anders Malm,²¹ som dock ej hade sin varelse på skriptoriet utan skötte sitt arbete bland böckerna på biblioteket.

Några av dessa nu nämnda kräva ett särskilt omnämnande.

Först då lektor Magnus Fredrik Lundgren.²² Han var tio år yngre än Söderwall och alltså nu blott 42 år, men verkade med sitt rätt långa mörka helskägg äldre än vår tids 40-åringar, som i regel snarast göra intryck av unga män, för att icke säga ynglingar. Så tycka åtminstone vi äldre. F. ö. kanske något under medellängd, litet kutig, mager och rätt mörk, en smula judisk till utseendet med något krusigt hår och skägg, verkade litet förläst, blyg, timid och bortkommen. En av hans beundrare vid skriptoriet kunde, när han såg honom, icke låta bli att tänka på en skomakare, och det låg utan tvivel en riktig iakttagelse bakom den anmärkningen. Få anade nog, när de sågo den lilla läskarls- eller magistertypen, vilken säll-

synt duktig och intelligent man de hade för sig.

Fadern var seminarieföreståndare i Göteborg, där L. föddes, och blev sedan kyrkoherde i Halland, och på mödernet var han en Leffler, kusin till professorerna Fritz [Läffler] och Gösta Mittag-Leffler. Liksom Söderwall hade nog hans uppfost- ran i hemmet — antagligen även den av schartauansk anstrykning — satt starka spår i hans karaktär och uppträdande. Det fanns mellan dem båda ganska stora be- röringspunkter; men till intelligensen var L. betydligt överlägsen. Båda gjorde in- tryck av naturer, som blivit i viss mån kuvade eller hämmade i växten. Det skul- le vara intressant att veta, vad slags ve- tenskapsman L. blivit, om han fått stanna kvar vid universitetet, och sålunda aldrig kommit under det kanske stundom tyng- ande inflytandet av den stränge och något despotiske rektor Hernelund²³ vid Nya Ele- mentarskolan, där han 1881 blev lektor, aldrig blivit kuschad av okynniga och skojsande pojkar och aldrig fått att göra med ordboksarbetet, för vilket han vis-

¹⁴ Nils Flensburg (1855—1926), prof. i sanskrit med jämförande indoeuropeisk språkforskning

¹⁵ Theodor Hjelmqvist (1866—1944), doc. i nordiska språk, prof. namn 1920

¹⁶ Ernst Kock (1864—1943), prof. i engelska och tyska, tillhörde ordboksred. 1896—1900, de två sista åren som souschef

¹⁷ Nils Robert Palmlöf, född 1868, vid Ordboken från 1897

¹⁸ Natan Beckman (1868—1946), prof. i svenska vid Gbg:s högskola från 1918, tillhörde ordboksred. 1897—99

¹⁹ Karl Hybert Waltman (1867—1904), ordboksredaktör

²⁰ Emil Olsson (1876—1937), tillhörde (enl. Svenska män och kvinnor) ordboksred. 1903—17

²¹ Anders Malm, född 1853, bibl.-aman. 1886, förste bibl. 1910

²² Magnus Lundgren (1852—1903), doc. i nordiska språk och germansk jämförande språkforskning, lektor i svenska och grekiska vid Nya elementarskolan i Sthlm från 1881, tjänstledig 1893—98 och 1900—03 för arbete vid Ordboken

²³ Hugo Hernelund (1848—1914), rektor vid Nya elementarskolan i Sthlm 1884—1914

serligen var klippt och skuren mer än de flesta, men som naturligtvis på grund av sin art icke utgjorde någon särskilt gynnande jordmån för fritt och självständigt vetenskapligt arbete av mera kombinatorisk art. Hans arbeten från Uppsalatiden visa hän på, att han skulle ha kunnat bli en vetenskapsman av betydande mått, men dock med en viss bestämd begränsning till alster av icke egentligen banbrytande natur.

Jag nämnde något om okynniga och skojskandepojkar. Faktum var, att han i hög grad var utsatt för deras drift och lyckel. Säkert märkte han det, och säkert plågades han mycket därav. Men de, antagligen rätt få, som med uppmärksamhet åhörde hans lektioner, hade där mycket att lära. Jag har hört en av hans förnämligare lärjungar vittna därom; denne var f. ö. en av de rätt få, vars studentuppsats av L. bedömts med A. Hans kriorättelser voro, såsom en ordbokskamrat lätt förstod, mönstergilla, och en gammal censor nämnde en gång för mig, att hans studentuppsatser antagligen voro de bäst rättade i Sverige. Åren 1898—1900 var L. åter i sin skola i Stockholm; det var, tror jag, vissa löneförhållanden vid ordboken, som skulle ordnas, innan han ansåg sig kunna fortsätta. Men höstterminen 1900 gick han åter i selen hos oss, antagligen lämnade han skolan utan större saknad.

När det gäller att karakterisera Lundgrens insatser i ordboken, kan det ej ske på ett mera slående sätt än vad Evald Ljunggren gjort i sin nekrolog i Arkiv för nordisk filologi 20: 388 — för resten även den en mönsterartikel, som var dess föremål värdig . . .

Ja, egentligen borde jag citera hela nekrologen i fråga, men skall i stället återgå till några mera direkt personliga minnen som belysning av de omdömen, som där fälles.

Jag hade arbetat någon månad i ordboken och skrivit en del artiklar, som vederbörigen granskats av Lundgren. Så

skulle jag resa upp och förlova mig — det var i början av oktober 1894 — och jag hade dessförinnan lagt sista handen vid en artikel, som under min frånvaro skulle kalfatras av Lundgren, och beträffande vilken jag föresatte mig, att ingen direkt eller indirekt anmärkning skulle kunna med fog framställas — en ytterligt djärv föresats av en, som dock ännu kunde betraktas som nybörjare. Artikeln var ju emellertid icke över hövan vidlyftig och invecklad, ty i så fall hade jag knappast kunna hysa någon förhoppning att lyckas i mitt uppsåt; men den tillhörde dock alls icke de lättaste.

Alltnog: jag kände mig verkligen riktigt belåten med mitt verk och kan f. ö. redan nu med sanning påstå, att jag nog också på sätt och vis nådde mitt mål. Återkommen fick jag direkt beröm för uppsatsen — något som ej hörde till vanligheterna, ty det var i regel icke blott klandret utan även lovorden, som man beträffande Lundgren måste läsa sig till mellan raderna. ”Jag hade nu avlagt mitt gesällprov” — så ungefär uttryckte sig vännen L. och kunde nu betrakta mig som havande den egentliga lärotiden bakom mig.

Men hast du mir gesehen? När jag utarbetade artikeln hade jag en liten avdelning betecknad med 1 (el. 2 el. 3) a *a*, och där fanns verkligen ett språkprov, där, som det syntes mig, det behandlade ordet — ett verb på *av-* — uppvisade en betydelseskiftning, som ytterst obetydligt avvek från den under *a* definierade betydelsen. Jag märkte det nog, men efter långvarigt övervägande fann jag denna nyans så försvinnande liten, att jag — trots min föresats och trots att jag redan då väl kände Lundgrens benägenhet för de allra finaste distinktioner, ansåg det allt för peigtigt att markera densamma: den gick rätt väl in under den mera allmänna definition jag givit.

Jag erinrar mig än i dag, hur det klack till i mig, då emellertid Lundgren till sina

nyss refererade lovord lade ett: "Det är bara en enda ytterligt liten *petitess* som jag skulle kunna ha att komma med". Och mycket riktigt! Han framställde en modest fråga, om inte detta α ändock skulle kunna uppdelas i α och β . Och så skedde. Än i denna dagen svider det i mig, att jag ej själv på eget bevåg företagit denna uppdelning, vars möjlighet jag redan vid utarbetandet insett. Ty jag skulle då på gamla dagar kunnat glädja mig åt att ha skrivit en ordboksartikel, som Lundgren lämnat utan ens en skymt av anmärkning.

Lundgrens arbetsdag inleddes med en halvtimmes promenad kl. 1/29 i Botaniska trädgården. Jag säger med flit "arbetsdag", i ty att det tidigt stod klart för mig, att han räknade denna vandring till sina tjänsteåligganden. Säkerligen avhandlades då i regel ordboksangelägenheter, utom kanske då biskop Billing sällade sig till vandringsmännen, vilket rätt ofta hände.

Det var ytterst sällan denna morgonpromenad inställdes. Den företogs både i stark kyla, i blåst och regn.

Naturligtvis trodde jag aldrig, att den ytterst lojale Magnus Fredrik ens invärtes reagerade mot detta lilla tvång. Hur förvånad blev jag emellertid icke, då jag — troligtvis först under min andra Lunda-period — fick ett annat besked av en, som i dylika fall var en skarpare iakttagare än jag och som nog också stundom fick direkt veta mera än vad som kom till min kännedom. Han förklarade nämligen, att det av åtskilligt framgick, att Lundgren mycket ofta plågades av denna morgonvandring. Med åtta timmars strängt dagsarbete kände han nog behov av att få ägna de få lediga stunderna åt sin familj, och han hade nog också mången gång helst velat dröja ännu en stund i bädden, trött och utsläpad som han väl ofta kände sig, fast det endast det sista året kom till synes i hans yttre. Han älskade varken kyla, regn eller blåst. Vän-

nen Evald skildrade levande på sitt stillsamma humoristiska sätt, hur han ibland efter en dylik promenad kom huttrande in i skriptoriet och gnuggade sina händer med ett lidande och plågat uttryck i anletet. Ja, det var först långt efter min ordbokstid som jag erfor eller förstod, att Lundgren trots sin oerhörda pietetsfullhet och lojalitet gentemot överordnade dock innerst inne ofta reagerade mot mycket, för vilket jag ansåg honom oförmögen att reagera. Och det må nu gärna efteråt sägas, att även hans familj nog betraktade honom såsom i hög grad "exploaterad". Men icke en skymt härav kunde jag förmärka under mitt mångåriga samarbete med honom. För mig stod han alltid som en pliktmänniska, för vilken alla dylika känslor av inre opposition voro alldeles främmande. Om någon *yttre* sådan kunde ju aldrig vara tal.

Det fanns hos Lundgren åtskilligt, som icke verkade, vad man med ett förenklat uttryck skulle kunna kalla "svenskt". Åtminstone har jag aldrig bland mina landsmän träffat någon, med vilken jag i stort sett skulle vilja jämföra honom, alldeles bortsett därifrån, att han, såsom redan nämnts, i vissa fall påmint om Söderwall. Men de voro dock i mångt och mycket himmelsvidt olika. Hans utseende, hans skarpa och smidiga, litet torra intelligens ledde ibland tanken över åt semitiskt håll. Men jag känner alls icke, om han hade judiskt blod i sina ådror.

Och i ett fall var han en ganska typisk tysk — icke underligt för övrigt, då han ju på mödernet tillhörde den Lefflerska släkten. Jag tänker därvid på arten av hans vetgirighet och det utomordentligt metodiska sätt, på vilket han tillägnade sig kunskaper och utnyttjade de tillfällen, som erbjödo sig, att förvärva dylika.

Vi — dvs. Lundgren, Ljunggren och jag — företogo ibland små söndagsutflykter per järnväg — Ljunggrens och mina många cykelfärder deltog han däremot aldrig i; för allt slags idrott eller sport var

han fullkomligt främmande, men däremot antagligen ganska laddad med idrottstermer. Icke ens då — när han så väl behövt slå sig litet lös och ”slöa” en smula — kunde han avstå från att begagna det tillfälle, som erbjöd sig, att ”samla i ladorna”.

Han var då icke hågad att resonnera. Vid bortresan satt han på ena sidan av vagnen och vid hemfärden på den andra. Han iakttog och lade på minnet — landskapets geologiska struktur, skördens beskaffenhet, kyrkor och byar och vad nu allt han fick syn på av något värde. Ty s. k. strunt intresserade honom icke.

Detta är nu ett mycket osvenskt drag. Vi svenskar kunna väl göra så ibland, somliga kanske t. o. m. ofta. Men konsekvent aldrig. Däremot har jag många likartade erfarenheter från mina resor i Tyskland. Dylika smådrag roade mycket Evald Ljunggren, och ofta var det han, som först märkte dem. Själv slöade jag icke sällan som en god svensk, njöt av mitt sorgfria liv och tänkte föga på vad vännen Lundgren tog sig till.

Samma (för mig tyvärr livet igenom alldeles främmande) ”metodiskhet” (jag vill ej bruka det mindre vackra ordet ”smartness”, ty L. var aldrig ”smart” i sämre mening) utvecklade han också på festliga samkväm med supé — ”middagar” förekommo då för tiden mera sällan i vår praktik.

Vid smörgåsbordet råkade jag en gång att inleda ett litet samtal med vännen Lundgren. Men jag avbröt mig genast. Jag såg, att han icke senterade samtal vid detta tillfälle, och jag såg också, att hans blickar riktades åt andra håll. Den metodiskhet, med vilken han gick till väga vid dylika tillfällen, var blott ett uttryck för hans allmänna läggning. Han valde och han valde omsorgsfullt från alla synpunkter — hygieniska och gastronomiska.

Under sitt sista levnadsår var Lundgren mycket svag till hälsa och krafter. Men han var icke den, som svek. Och dock

kunde han någon dag somna av mitt på dagen. Man kan, med Ljunggren säga, att han mången gång bokstavligen *slöpade* sig bort till skriptoriet. Men i sitt hem lär han under den sista tiden varit fullständigt borta: endast ordboken kunde skänka honom något intresse.

Han avled den 8 maj 1903, blott 51 år gammal; man kan väl säga, att han stupade på sin post. Ett kort, men verksamt liv. Visst var han av dem, som kände honom nära, högt uppskattad i livet, men av andra icke ens närmelsevis efter förtjänst. Hans små egenheter, av vilka jag här berört några, ge blott en så mycket starkare relief åt en sällsynt fin och nobel personlighet. På grund av åldersskillnad samt olikheter i läggning och lynne blev jag väl aldrig hans förtrogne, för mig var han något för linjalrät och låt oss säga ”petig” för att jag skulle känna mig riktigt starkt dragen till honom. Han var i sitt sätt (icke i sin karaktär) för litet ”karlaktig”, för litet ”studentikos” och omedelbar. Men ju längre jag lever, ju mera beundrar jag honom och jag betraktar honom som ett oupphinnligt föredöme i självupppoffring och trohet mot sitt kall, liksom han också var en av de skarpaste intelligenser, med vilka jag stiftat personlig bekantskap.

I samband med Söderwall och Lundgren måste jag naturligtvis nämna några ord om Esaias Tegnér. Han tillhörde ju ej ordbokens ”ordinarie” medarbetarstab eller hade där någon anställning. Man skulle snarare kunna kalla honom ordbokens ”inspektor”, den där i ordboken representerade den översta myndigheten, Svenska Akademien. Han var sålunda ett slags inofficiell förman även för sin kamrat i Akademien Söderwall, den egentlige chefen.

Men man skulle ej känna Tegnér, om man inbillade sig, att han skulle nöja sig med att på sin höjd få sig ett korrektur tillsänt eller då och då göra en liten fransysk visit på redaktionen. Han blev verk-

ligen en "medarbetare" i detta ords egentligaste mening.

Och dock befann han sig under min ordbokstid åtskilliga år långt borta från Lund, framför allt sysselsatt med bibelöversättningen. Jag erinrar mig ej, vilka av dessa år han bodde i Lund — det var, vill jag minnas, under två perioder. Men ofta vistades han i Djursholm, vilket dock ej hindrade honom från att med iver deltaga i ordboksarbetet, visserligen aldrig som artikelförfattare, men som en utomordentligt nitisk granskare.

De anmärkningar till ordboksartiklarna och de utredningar han verkställde i anslutning till dessa, allt skrivet med en ytterligt fin, petig och stundom svåräst handstil, skulle fylla hela volymer.

Trots all sin blidhet och hjärtegodhet kunde han stundom vara rätt besvärlig att ha att göra med som granskare. Han var nämligen mycket envis och höll i det längsta fast vid de meningar han uttalat, även då han enligt min mening bort inse, att han farit vilse. Såsom icke sällan tycks vara fallet, tog han häftigast i vid sådana tillfällen, då han — såsom han också långt om länge erkände — haft orätt. Jag minns flera sådana fall, särskilt i etymologiska frågor, då jag ensam fick, vanligen skriftligen, träda i breschen. Ett sådant fall var t. ex. härledningen av ordet *agg*. Den av Tegnér föreslagna stred i sin ursprungliga avfattning mot kända ljudlagar, och kunde icke accepteras. Till slut — efter många skrivelser — blev den dock så modifierad, att den utan anstöt kunde intagas; men annat än som en "pappersetymologi" kan den ej betecknas. Den av mig föredragna (efter Tamm) var däremot rent formellt oantastlig. Men först vid utarbetandet av min ordbok, ett kvarts sekel där-efter, kom jag underfund med den enligt min bestämda mening enda riktiga etymologien; vad som står att läsa i Sv. Ak. ordbok rörande ordets härledning är icke mycket värt.

En annan liten historia från våra i

grund och botten dock så fredliga ordboksstrider kan jag här anföra, emedan den ypperligt karakteriserar både Tegnérns envishet i dylika ting och hans hjärtegodhet. Tegnér hade — delvis i motsättning till Söderwall (som dock mig vederligen aldrig *direkt* opponerade sig mot honom) — ganska bestämt hävdad, att frågan om sammanslagningen eller uppdelningen av två eller flera etymologiskt identiska ord skulle avgöras icke på språkhistoriska grunder utan av *den moderna språkkännslan*. En f. ö. efter min mening riktig ståndpunkt.

Vi blevo därför på redaktionen ganska förvånade, då Tegnér uttalade som sin bestämda uppfattning, att artiklarna *bank* och *banko*, som författats av mig, skulle sammanslås till en enda artikel, alltså *bank* i bet. penninginstitution och *banko* i *bankopunsch* och *en riksdaler banko*. Söderwall, Lundgren och Ljunggren stodo på min sida och Tegnér blev ensam om sin åsikt. Långvariga underhandlingar fördes (T. bodde för tillfället i Lund). Den senare gav sig ej. Söderwall var ledsen. Själv var han högst obenägen att inlåta sig på diskussion med eller opposition mot Tegnér. Slutet blev, att — då saken slutgiltigt skulle avgöras — Söderwall bad mig att gå till Tegnér och söka övertala honom.

T. mottog mig som vanligt mycket vänligt. Men någon framgång i saken vann jag ej.

"Ni är så snälla allihop," sade T. och omfamnade och klappade mig, "och jag skulle så gärna alltid vilja göra Er till viljes, men den här gången är det mig alldeles omöjligt."

Söderwall och Lundgren avvaktade med spänning utgången av min expedition. Det måste emellertid bli såsom Tegnér ville. Söderwall var visserligen chef och hade formellt sett mycket väl kunnat avgöra saken enligt sin egen önskan. Så hade jag i alla händelser gjort i hans ställe; ty det var ju på chefen, som ansvaret yt-

terst vilade. Men något dylikt kunde ej falla honom in. Emellertid föreföll han rätt nedslagen.

Alltnog: jag slog mig ned vid skrivbordet för att verkställa den obehagliga sammanslagningen. Men jag hade icke arbetat många minuter härpå, förrän jag såg en "jungfru", som man sade på den tiden (då man icke använde ordet "piga") komma över gårdsplanen med ett brev i handen.

Jag hade aldrig sett Tegnér's jungfru. Men det slog mig som en blix, att det var hon och att hon kom med "återbud".

Och mycket riktigt! Om en minut kom Söderwall glädjestrålade in på skriptoriet och meddelade, att Tegnér givit med sig. Vad som förmått honom att på några minuter ändra ett beslut, som nyss varit alldeles oåterkalleligt, vet jag ej och får aldrig veta.

En gång men blott en, gick jag Tegnér till mötes, fastän jag var subjektivt övertygad om att jag hade rätt; och det ångrar jag än i dag. Men förhållandet var det, att Tegnér *möjligen* kunde ha fog för sin åsikt, och i dylika fall har jag alltid varit beskedlig, alldeles för beskedlig, ty erfarenheten har lärt mig, att i sådana fall min känsla eller instinkt ofta talat sanning (har jag däremot varit säker på min rätt, har jag nog förblivit obeveklig). Det gällde den redan då, enligt min mening, ytterst självklara och enkla härledningen av ordet *alkuva*, äling, vilket naturligtvis liksom *äling* och *elritsa* sammanhänger med trädnamnet *al*, men som Tegnér ville krängla ihop med fisknamnet *ålkussa* osv. Jag blev riktigt glad, då den unge Erik Noreen i sin doktorsavhandling "Ärtemarksmålets ljudlära" många år därefter opponerade sig mot denna etymologi, och beklagar livligt, att jag ej stått i mig.

Jag behöver väl emellertid ej framhålla, att här blott varit fråga om *undantagsfall*. Rent sakligt var nog Tegnér's granskning den värdefullaste, som tillfördes ordboken. Lundgrens var ofta av mer *formell*

natur: den gällde mest formulering, disposition, uppdelning o. d., vilket mindre intresserade Tegnér. F. ö. var ju, när artiklarna nådde Tegnér, det viktigaste på detta område redan undanjort. Synnerligen värdefulla voro — bland mycket annat — Tegnér's utredningar på det botaniska området. Han var mycket intresserad växtkännare — väl ett arv från det Kinbergska mödernet. Särskilt stod hans håg till kulturväxterna. Vid ett besök, som han under min senare Lundaperiod gjorde mig ute på Villa Bertila i Galgevängen trivdes han bäst ute i trädgården, där han följde mig från rabatt till rabatt och höll små intressanta föreläsningar. Själv har jag alltid varit mindre road av lyx- och trädgårdsväxter än av vilda. För de senare började jag egentligen att djupare intressera mig först omkr. 1905, då Carl Gustaf²⁴ skulle taga växter för sin skola. Jag botaniserade sedan ivrigt i åtskilliga år, och det är möjligt, att jag på *detta* område kunde mäta mig med Tegnér. Dennes botaniska kunskaper och därmed sammanhängande insikter i växtnamnens historia ha f. ö. bland annat tagit sig uttryck i en del språkbotaniska uppsatser och hans vackra och innehållsrika bidrag till "Under Lundagårds kronor" om Lunds kyrkogårdar och planteringar.²⁵

Tegnér visade mig alltid stor vänlighet och stort intresse för mitt vetenskapliga arbete — säkerligen större än någon annan i Lund eller annorstädes. Han besökte mig i Göteborg, och när jag återkommit till Lund träffade jag honom ofta och i mitt hem hade jag glädjen att mången gång se honom som min gäst. Men allt detta hör till en helt annan period av mitt liv, som kanske aldrig kommer att behandlas.

Av de mera framträdande ordboksmän, som — då detta skrives (1931) — gått ur

²⁴ Carl Gustaf Hellquist (1896—1973), E.H:s äldste son, justitieråd 1943

²⁵ i: Under Lundagårds kronor, Ny saml. (Lund 1921) s. 555 f.

tiden, återstår egentligen blott Otto Hoppe och Sven Berg. Den blide och godmodige Nils Flensburg är visserligen också borta, men han satt och plitade för sig själv i det innersta rummet och hörde icke till vad man skulle kunna kalla "den inre cirkeln". Hoppe²⁶ var visserligen född i Östergötland (1857), men på fädernet till börden tysk studerade han i sex år vid ett tyskt gymnasium, avslutade sina skolstudier vid Linköpings läroverk och inskrevs 1877 vid Uppsala universitet. I Linköping hade han bl. a. det riksbekanta originalet lektor Steinnordh²⁷ till lärare, blev särskilt nära lierad med gubben, som han hjälpte med ett och annat, och var specialist på Steinnordhshistorier. Han var under min första Uppsalatid samtida med mig i Östgöta nation, och jag har därför redan nämnt några ord om honom i samband med skildringarna från studentåren. Jag karakteriserade honom där som "oerhört arbetsam och pliktrogen, ytterligt envis" och som "en god och trofast vän".

Hoppe var ett mellanting av tysk och östgöte. Östgöte i sitt sätt och sitt språk: tryggt och sävligt. Tyska talade han som sitt modersmål, men aldrig med tysk melodi. För mig lät det alltid som östgötska. Mera av tysk prägel hade hans utpräglad metodiska arbetssätt, hans rent av pinsamma ordentlighet och hans, man kan nästan säga, behårda plikttröhet. Motsvarande egenskaper kunna nog uppträda även hos östgötar och t. o. m. ofta, såsom jag hoppas. Men det helas "turnyr" verkade avgjort tyskt.

Personligen hade jag mig veterligen aldrig några allvarliga meningsutbyten med Hoppe. Vi kommo bra överens. Men förhållandet till Tegnér blev icke alltid det bästa. Själv märkte jag intet därav under min ordbokstid; men han hade då icke heller så mycket med T. att skaffa. Emellertid övertog han vid min flyttning till Göteborg 1903, souchefsskapet för bokstaven B, och när Söderwall avgått som

chef och Tegnér kommit i dennes ställe, blev Hoppe dennes närmaste man, dvs. på själva redaktionslokalen nr 1, alldenstund Tegnér ju i regel skötte sina partier i hemmet. Stämningen dem emellan var vid min återflyttning till Lund 1914 ganska sval. Själv hade jag ju få tillfällen att göra iakttagelser i den vägen, men det framgick av vad Hoppe nämnde för mig, och då Tegnér en gång — strax jag hade kommit till Lund — litet vemodigt talade om den tid, då vi arbetat samman och om hur "snälla vi alla varit mot honom" förstod jag genast, att han tänkte på sina mellanhavanden med vännen Hoppe.

Mera bestämt besked härom fick jag först på en supé, som Tegnér — vilken då bodde i Bondpinan, där hans bror Elof en gång residerat — ställde till för särskilt ordbokspersonalen och dit jag även blev inbjuden. I sitt lilla hälsningstal vände han sig dels till redaktionen och dels till mig såsom nybliven Lundabo.

Jag tog för givet att Hoppe skulle tacka för talet och välfägnaden å allas våra vägnar. Men till min förvåning uppmanades jag ivrigt och enträget från flera håll att göra de församlade den stora tjänsten att förekomma Hoppe. De voro nämligen så gott som förvissade om att denna — ytterligt rätlinjig som han ju var och alldeles oförmögen att kompromissa, ens vid ett dylikt festligt tillfälle — annars skulle fälla yttranden av för värden sårande eller nedslående natur.

Sista gången jag var i Hoppes hem — han var då sedan länge änklings — erinrar jag mig synnerligen väl. Det var under universitetets jubelfest i sept. 1918. Hoppes gamle vän från Uppsala och hans och min "landsman" från Östgöta nation Emil

²⁶ Otto Hoppe (1857—1919), tillhörde ordboksred. från 1897, sedan 1903 som souschef, 1916 som arbetschef. — Hoppes hustru, f. Lundgren, dog 1911

²⁷ Johan Henrik Vilhelm Steinnordh (1809—1897), lektor i Linköping 1854, avsked 1883, tf. rektor 1859—65. (Se Odén, Östgötars minne, Sthlm 1902)

Svensén,²⁸ hade blivit promoverad till fil. hedersdoktor och Hoppe hade supé för honom. — En mycket angenäm afton f. ö. och för de 8—10 gästerna icke minst märklig, därför att vi av krisen rätt utsvultna individer där bjödos på en hel del goda saker, som H. "lagrat", säkerligen under stora försakelser för egen del. På jubelfestmiddagen saknades ju ingenting, ehuru den helt naturligt var rätt enkel — fyra rätter, tror jag, gentemot de 12 eller 13, som avåtos 50 år tidigare. Det hade nog sedan ett par månader i allmänhet börjat ljusna något i fråga om livsmedel; men bortskämda voro vi sannerligen inte.

Otto Hoppe avled i Stockholm i aug. 1919, endast 62 år gammal. Alltså mänskligt att döma i förtid. Mycket bidrog att förkorta hans liv. Arbetet i ordboken, såsom särskilt han bedrev det, nötte på livstråden. Umbäranden under kristiden hade gjort sitt till. Dessutom hans envishet att metodisk och principfast som han var, långa tider under vissa dagar cykla fram och åter mellan Lund och Malmö, även då han kände sig trött och utlakad av andligt arbete. Han hade icke klart för sig, att dylikt blev honom övervägande till skada. Vissa somrar under semestern fotvandrade han också upp i Lappland, vilket väl icke betytt så mycket om han icke också här gått till överdrift. Han skulle under alla omständigheter marschera en viss, betydande vägsträcka varje dag, ofta i svåra stigningar. Det var också här han föll ihop. Själv tycktes han ega godt hopp om vederfående. Men så en vacker dag, då jag bodde på sommarnöje i Barsebäck, kom dödsbudet från Stockholm, dit han forslats.

Något tidigare (1896) än Hoppe blev Sven Berg anställd vid ordboken.^{28a} Han var då 31 år gammal, ett år yngre än jag, fil. kandidat i levande och nordiska språk m. m. och redan då ansedd som en polyhistor. Licentiatexamen hade han nog redan då lagt på hyllan; men vi gjorde honom vid jubelfesten 1918 till fil. heders-

doktor — en gärd av aktning åt hans omfattande och solida lärdom, kanske i första rummet på det rent kulturhistoriska området, av tacksamhet för de vetenskapliga insatser han gjort genom att beredvilligt ställa sitt oerhört värdefulla första handsvetande till olika forskares förfogande, och naturligtvis icke minst såsom en honnör för hans mångåriga gedigna ordboksarbete på en framskjuten post inom redaktionen.

Berg bör, som redan antytts, i första rummet betecknas som kulturhistoriker i detta ords vidsträcktare bemärkelse. Han var visserligen en utmärkt kännare av sin barndomsbygds dialekt i Vemmenhög. Det var, enligt vad han meddelade mig, hans bestämda avsikt att efter pensionsålderns inträdande (1930) huvudsakligen ägna sig åt denna. Men han visste icke blott, *hur* mannarna talade därnere, utan också till punkt och pricka, *vad* de talade om. Han kände icke blott namnen på varje enskildhet i alla deras mångfaldiga, nu delvis föråldrade redskap och doningar, utan också exakt, hur de användes, hemma och ute på åker och äng. Han kände icke blott deras ordasätt, utan deras seder och bruk och den psykiska inställning, för vilken allt detta var uttryck. Alla dessa mångtusen-tal detaljer från livets alla områden, som etsat sig fast i hans underbara minne, hade hos honom smält samman till mærg- och blodfyllda helhetsbilder. Att, såsom skedde år 1908, utge en ny upplaga av den av honom högt beundrade Nicolovius' "Folkflivet i Skytts härad" var ett arbete efter hans sinne.²⁹

Sven Berg egde också en solid lärdom på andra områden. Hans kunskaper i historia och naturvetenskap, särskilt botanik, voro omfattande och ingående. Han

²⁸ Emil Svensén (1850—1921), skriftställare, tidningsman

^{28a} Sven Berg (1865—1931), ordboksredaktör
²⁹ Nils Lovén, Folkflivet i Skytts härad i Skåne i början af detta århundrade, utkom första gången 1847. 2. uppl. 1868, 3. uppl. 1908

läste med vanlig grundlighet digra specialarbeten, som knappast är kända utanför de egentliga fackmännens krets. I fråga om skönlitteratur var han ganska kräsen. Han gick även där ibland sina egna vägar och spårade upp pärlor från andra länder, som få hos oss kände. Och han fäste sig rent personligt vid vad han läste — n. b. om det var något av särskilt värde. Gärna läste han om sådant, som låg hans hjärta nära. "Att följa med" — en sjukdom hos många av hans samtida — hade han ingen ärelystnad. Åt mycket av det nya och ofta ganska tvivelaktiga, som utbasunerades i pressen, kastade han icke en blick. Men han besatt en fin instinkt att utvälja vad som verkligen var gott och som passade honom.

Vad han minst av allt läste var tidningar. Han var väl bevandrad i dagens viktigaste frågor, men kan ej erinra mig att någonsin ha lagt märke till något tidningsnummer i hans bostad. Politiker var han icke. Från början, liksom i allmänhet hans jämnåriga — med "liberal" anstrykning, blev han, tidigare än de flesta av kamraterna, en konservativ man, en man med allvarlig och stadgad traditionalistisk livs-åskådning med filosofiskt-idealiskt grundsyn. Tidigare än flertalet genomskådade han de faror, som hotade oss på grund av vår slapphet i fråga om försvaret. Allmän och lika rösträtt, republik o. d. torde aldrig ha stått på hans "program". Dylikt såg han med realistens ögon. Han var till hela sitt väsen "demokrat" i detta ords vackraste mening, och hur skulle han kunna vara annat, fastvuxen som han med hjärtrötterna var med de enkla människor, från vilka han stammade och bland vilka han vuxit upp. Men han idealiserade ingen samhällsklass, och han hade öga för bristerna, även hos den, som i viss mening stod honom närmast.

Jag tror icke, att Sven Berg någonsin bevistat en biograföreställning eller lyssnat i radio. Det var, som om han över huvud skytt att få något vetande till allt-

för billigt pris. Telefon hade han ej, bl. a. kanske därför att det ofta skulle ha berövat honom nöjet av de närmaste dagarnas besök.

Under hela sin Lundatid bodde han på nedre botten i en gammaldags lägenhet inåt gården vid Lilla Tvärgatan. Dit hade föräldrarna flyttat från landet, då han var omkring 10 år, och då de gingo bort — båda vid hög ålder — föll det honom icke in att flytta, fastän han redan då var en mycket burgen man. Han ökade blott sin lägenhet, som bestod av två små rum till höger om farstun, med de två, som föräldrarna innehaft.

I alla dessa hade han böcker — goda, gedigna, ofta dyrbara, från många olika områden, icke alltför metodiskt ordnade, men dock så, att han omedelbart kunde finna, vad han sökte. Någon samlare av originalupplagor var han icke. Men han älskade böcker och glädde sig åt, om de voro väl och vackert bundna. Dock: huvudsynpunkten var här alltid innehållet. För det yttre hade han icke något utpräglat sinne.

Han reste föga och när han någon gång kom sig för att lemna sitt Tusculum, följde han icke heller här de vanliga stråkvägarna. En gång företog han dock en lång resa, nämligen till Finland, som han besåg med vanlig grundlighet — dock alls icke i vännen Lundgrens metodiska stil — och for, om jag ej missminner mig, hem norra vägen och ned genom Norrland.

Det var ytterst svårt att få honom att lemna Lund. Dock brukade han nästan regelbundet om somrarna besöka Falsterbo, där han hade sina vänner, professor Grenanders³⁰ från Berlin, med vilken han blivit bekant under 1900-talets första årtionde, då han — märkvärdigt nog — där brukade tillbringa en stor del av sin semester, och varest även jag bodde från

³⁰ Alfred Fredrik Elias Grenander (1863—1931), prof. vid Kunstgewerbemuseum i Berlin

och med år 1921.³¹ Det var omöjligt att få honom att stanna mer än några dagar.

Sven Berg var rätt liten till växten, brunögd, satt och fyllig, samt bar i unga dagar ett yvigt brunt helskägg. Vid min återflyttning till Lund gick han emellertid slätrakad, så att man till en början hade svårt att förlika sig med hans förändrade utseende, så olikt det man bevarat i minnet.

Till utseende och byggnad var han en utpräglad "alpin". Han hade också delvis tyska förfäder, fast det gick långt tillbaka i tiden. "Jag har ärvt min mors alpiska yttre", brukade han säga, "men efter far är jag indoeuropé (german, nordisk ras) till själen". Fadern var nämligen typiskt nordisk-ljus och blåögd, smalt ansikte och ljus hy.

Den första delen av yttrandet var riktigt, men knappast resten. Sven Berg hade nämligen mycket "alpiskt" även i själen. Om någon sakkunnig någonsin skulle komma att kasta en blick på dessa rader, har han förstått det redan av den karakteristik jag redan lemnat. Han hade mycket gemensamt med de små alpinerna i mellersta Tyskland och i Frankrike, där ju jämte den livliga, konstnärligt begåvade och ganska lättsinniga medelhavsrasen den alpiska är mycket spridd.

Han hade däremot intet av den nordiska rasens "oppkäftighet", dess benägenhet att socialt höja sig, att bli chef, organisera och befalla, dess oro i blodet, vandringslustan, begär efter allt nytt och modernt, beundran för teknik, maskiner och "moderna bekvämligheter" av alla slag. Här erbjöd han slående jämförelsepunkter med den alpiska genomsnittstypen. Rätt sparsam var han också, och även det kunde ju anses som ett alpiskt drag.

Nog kände han sig glad både då han blev hedersdoktor och nordstjärneriddare. Men medvetet gjorde han ingenting för att bli bemärkt eller stiga i graderna — då

kunde han ju åtminstone lättligen ha tagit sin licentiatexamen.

Sven Berg och jag blevo snart umgängesvänner, och tillika med Evald Ljunggren, Hans Larsson³² och Emil Rodhe³³ den, med vilken jag under min första Lundatid var mest tillsamman. Vi gjorde också utflykter tillsamman. Jag minnes särskilt en mycket angenäm sådan på cykel till Hör, då vi bl. a. passerade Bosjökloster och stiftade en synnerligen trevlig bekantskap med Hörs utmärkta gästgivargård.

Särskilt under min senare Lundatid brukade jag om kvällarna besöka honom i hans hem och trivdes där utmärkt. Där fanns vad danskarna kalla "hygge". Dessa stilla, rogivande kvällar med sina lugna och på all nervositet och disputationslystnad kemiskt fria samtal stå för mig nu i ett vemodigt ljus. Jag ångrar också, att jag ej kom oftare ditner, liksom att jag ej ännu oftare om lördagskvällarna deltog i de små samkväm på Järnvägshotellet, som då brukade gå av stapeln och från vilka jag bevarar många goda minnen. Jag tänkte dock redan under hans livstid mången gång på att jag — om han gick bort före mig — skulle bittert förebrå mig, att jag ej oftare begagnade mig av dessa tillfällen. Mycket bidrog dock härtill, att han själv var så trög i fråga om besök. Han kom nästan aldrig utan att vara direkt påstött. Detta förklarade han därmed, att han som ungarl kände sig litet generad att om kvällarna objuden uppträda i familj, och så förhöll det sig nog också. Jag däremot behövde ju ej hysa dylika skruller.

Men nu är det i alla händelser för sent. Nyss hemkommen från ett besök under julhelgen 1930 nere hos släktingar i den

³¹ E. H. köpte Villa Stensbo vid nuv. Papegojvägen i Falsterbo 1920 och tillbringade sedan alla återstående somrar där

³² Hans Larsson (1862—1944), doc. i teor. filos. i Lund från 1893, prof. 1901—27

³³ Emil Rodhe (1863—1936), doc. i Lund 1897, 1903—29 doc. i modern franska i Gbg

kära hembygden drabbades han en morgon av ett slaganfall, som några dagar därefter ändrade hans liv.

I sitt testamente, där han till släktingar överlämnade största delen av sin sammanparade förmögenhet, hade han hågkommit fyra sina vänner, nämligen Hans Larsson, professor Grenander i Berlin, som jag nyss nämnde, mig och sin närmaste umgängesvän lektor Björkman. Vi skulle till minne av honom få välja ut något eller några minnen av icke obetydligt värde. Troels-Lunds kulturhistoriska verk (folkudgaven) och en liten vacker tavla kommo på min lott. Den senare hänger över min säng och det förstnämnda arbetet står på hyllan därbredvid, vilket gör, att när jag släcker nattlampan, jag sist av allt påminnes om min gamle vän.

Sven Berg var innerligt fästad vid Skåne och i all synnerhet sin hembygd "söder om landsvägen". Men med denna stora lokalpatriotism förmäldes en vidsynt förståelse för det, som låg honom mera fjärran. Något slags chauvinistisk antipati mot "upsaliter" hyste han minst av allt. Icke blott mig utan också ett par andra av f. d. upsaliensare härnere visade han mycken vänskap.

Anspråkslöshet, hjälpsamhet och välvilja voro hans mest framträdande egenskaper. Hans vänner skola aldrig förgäta hans goda blick och leende. — I Göteborgs Handelstidning 5. Jan. 1931 har jag ägnat den avlidne vännen några ord.

Ja, detta var de bortgångna "ordbo-kianerna". De ännu levande få stå över, åtminstone i detta sammanhang.

Svensk utvandring till Nordamerika 1820—1850

Av *Axel Friman*

För tiden efter 1850 finns en officiell utvandringsstatistik, som för det första decenniet bygger på de svenska passjournalerna och därefter på kyrkobokföringens utflyttningslängder. Denna redovisning kan naturligtvis i flera avseenden ifrågasättas. Är alla medtagna? Är personer medräknade, som aldrig kom iväg? Vissa utvandrare återkom också efter kortare eller längre tid. Bör de räknas som emigranter? Av dessa reste vissa ut på nytt och har då sannolikt åter upptagits i statistiken. Vem är egentligen emigrant? Någon slutlig precisering av begreppet har väl aldrig företagits. Det definitiva svaret på dessa frågor erhålls inte förrän varje emigrantöde följts upp och klarlagts. Arbetet pågår ständigt och är fördelat på många händer på båda sidor om Atlanten.

Beträffande den rubricerade tiden har vi kunskap om och kring vissa namnkunniga enskilda och grupper av utvandrare såsom t. ex. Gustaf Unonius, Peter Cassel och Erik Jansson med sällskap. Före och vid sidan av dessa har dock utvandrat ett avsevärt antal enskilda, familjer och grupper av svenskar. Enligt officiell amerikansk statistik bodde nämligen redan 1850 i USA 3 559 i Sverige födda personer.

Av dessa återfinns ett stort antal i dr Nils William Olssons banbrytande arbete "Swedish Passenger Arrivals in New York 1820—1850". Grunden för detta enorma arbete utgörs av de passageraremanifest, som 1819 anbefalldes skulle avlämnas av till amerikanska hamnar ankommande fartyg. Nu väntar alla emigrantforskare på återstående delar av Olssons arbete gäl-

lande de övriga amerikanska immigrant-hamnarna. Ett förvånansvärt stort antal av de i det nämnda arbetet upptagna immigranterna har Olsson lyckats lokalisera och biografiskt beskriva. Han har därvid i många fall kunnat notera var och när i Sverige de resande erhållit sina pass. Dessa informationer har hämtats ur länsstyrelsernas passjournaler eller indirekt i de i det svenska krigsarkivet förefintliga Flottans pensionskassas förteckningar över passagerareavgifter. Eftersom passjournalerna icke längre är fullständiga och ej heller finns samlade på en plats är förteckningarna över passagerareavgifter synnerligen värdefulla. De är även lättåtkomligare för emigrationsforskaren än passjournalerna.

Denna källa har alltmer uppmärksamats och har nu också presenterats för en vidare krets av arkivarier Elsa Nordström i uppsatsen "Journaler över utrikesresenärer 1735—1851 i Krigsarkivet", publicerad i Meddelanden från Kungl. Krigsarkivet VI (1973).

Författaren av denna artikel har också sedan 1967 studerat detta material. Avsikten därmed har varit att söka få fram dels en "emigrationsstatistik" för denna tidiga epok, dels en förteckning över föregångarna till den senare massutvandringen — de verkliga pionjärerna. Arbetet bör sedan föras vidare med provinsial kartläggning, varigenom säkerligen många intressanta människoöden kommer att upp-dagas och kan utforskas.

Bakgrunden till förekomsten av förteckningarna över passagerareavgifter är

följande:

Resande inom- och utomlands var i Sverige länge starkt kringskuret. Restriktionerna för förflyttning inom landet förbigås i detta sammanhang. Beträffande resor till utlandet gavs med början 1768 detaljerade och stränga utvandringsbestämmelser för olika kategorier svenska medborgare. Det föreskrevs sålunda att person, som icke var försedd med nådigt tillstånd att utvandra (resa utomlands), skulle uppge tvenne säkra löftesmän eller deponera "ett hundra riksdaler specie" till borgen för att han skulle, inom den i passet medgivna tiden, vara återkommen till Sverige.

Gränsen mellan utvandring liktydig med emigration å ena sidan och arbetsvandring till utlandet som innebar resa till utlandet för arbete därstädes under längre eller kortare tid å den andra tycks ha varit ganska flytande, vilket gör det än svårare att ta fram en rättvisande emigrationsstatistik. Det ligger i sakens natur att de långa resorna till USA avsåg en definitiv emigration, medan resor över norra landgränsen mellan Sverige och Finland eller från södra Sverige till Danmark nästan undantagslöst avsåg tillfälligt arbete eller besök i respektive länder.

Efter hand ansågs emellertid de gällande bestämmelserna vara alltför stränga, varför 1840 års riksdag uttalade som sin mening att föreskrifterna om borgens ställande samt om arvsrättens förlorande vid avresa utan pass och bortblivande mer än ett år icke överensstämde med tidens krav och därför borde upphävas. Så skedde också genom en kungl. kungörelse av den 4. maj 1840.

Passkyldighet förelåg dessutom under hela den aktuella tiden. Sålunda utfärdades, på grund av rådande in- och utrikespolitiska läge, ett Kungl. Maj:ts nådiga påbud den 14. augusti 1812 med målsättning att ernå "en mera utsträckt och allvarsam tillsyn över resande" än vad som tydligen tidigare varit fallet. Bland annat

föreskrevs att en journal över utfärdade pass skulle föras av respektive utfärdare. Dessa var statsministern för utrikes ärenden, överståthållaren i Stockholm, övriga befallningshavande och magistraterna i de städer, där landshövdingar ej residerade.

Redan elva år tidigare hade dock "modernerna" bestämmelser för uttagande av en passagerareavgift för utlandsresenärer utfärdats genom Kungl. Maj:ts nådiga förordning av den 17. juni 1801. De ursprungliga bestämmelserna härom utfärdades av Kungl. Maj:t redan den 16. mars 1732 för att få medel till inkvarteringsersättning åt de anställda på sjöstaten. Utfärdarna av utlandspassen ansvarade för indrivandet av dessa avgifter, som skulle komma Amiralitetets Inkvarteringskassa till godo. Tidigare hade passagerareavgifterna uppburits av Sjö- och Landt-Tullkamrarna samt Commendanterna i gränsorterna.

Avgiftens storlek var för mansperson 16 skillingar och för kvinna 8 skillingar "i gångbart mynt". För gesäller, betjänter, allmoge och vederlikar samt deras hustrur och barn var avgiften lägre; för man 8 skillingar och för kvinna 4. Fattiga befriades från avgift, liksom barn under 12 år. Dessa erhöil också passen utan avgift. Samma gällde givetvis också för dem som reste utomlands i Kungl. Maj:ts och Kronans ärenden.

Bestämmelserna om passagerareavgifter upphävdes sedermera fr. o. m. den 1. januari 1852 genom ett kungl. brev av den 21. oktober 1851 till Direktionen över Amiralitetskrigsmanskassan. Kassans därigenom bortfallna inkomst ersattes från samma tid med statsanslag. För de resande innebar dock ändringen ingen skillnad, eftersom samtidigt stämpelavgiften för pass höjdes i samma mån.

Bestämmelserna av 1801 föreskrev vidare att en "passagerareavgiftsjournal" skulle föras, av vilken skulle framgå:

(a) resandens namn,

(b) varifrån han kom *eller* varthän han ämnade sig, och

(c) hur stor avgift han betalt.

Slutligen skulle journalen åtfölja den redogörelse över influtna medel, som årligen skulle översändas till "Directionen öfver Amiralitetets Krigsmanskassa".

Om de uppgiftslämnande landskanslierna m. fl. myndigheter noga hade följt de givna bestämmelserna, skulle ett utmärkt underlag föreligga för kartläggning av de tidiga emigranterna. Hur därmed förhåller sig redovisas nedan. Redan nu bör dock uppmärksammas att de som illegalt lämnat Sverige givetvis inte återfinns i förteckningarna och därmed faller utanför den statistik, som förteckningen kan ge.

Som ovan uppgivits finns passagerareavgiftslistorna i original i Krigsarkivet i Stockholm. De har 1960, liksom bl. a. kyrkobokföringsarkivalierna i Sverige, mikrofilmats av mormonerna. Landsarkivet i Göteborg har anskaffat kopior av de berörda mikrofilmrullarna (1817—1851). Det omfattande materialet har av artikel-författaren studerats i Göteborg. Tyvärr utgörs materialet inte bara av de berörda listorna utan också av en mångfald andra räkenskapshandlingar, vilket väsentligt försvårat studiet. Vidare är granskningen av själva journalerna synnerligen arbetskrävande eftersom "amerikaresenärerna" är insprängda bland övriga utlandsresanden. Bortsett från några av de allra senaste åren under perioden är också USA-resenärerna få jämförda med övriga resande.

Som en biprodukt vid granskningen har för åren 1820—1829 det totala antalet passagerareavgifter/utlandsresenärer framtagits och ställts i relation till antalet resande till Amerika. Totalantalet resande per år ökar under denna tid från c:a 1 400 till 2 700 med vissa variationer under perioden. Antalet amerikaresenärer ökar från medeltalet 5 per år under periodens förra del till 10 under den senare. Amerika-andelen är sålunda under denna tid re-

lativt konstant och nästan försvinnande liten; knappt 4 ‰ (promille).

Många resenärer utgörs emellertid av mer eller mindre tillfälliga besökare till grannländerna; i första hand Finland och Danmark. Efter hand ökar emellertid andelen USA-resenärer; 1850 utgör den 22 % av det totala reseklentelet. Därigenom har antalet Amerikafarare 200-faldigats, medan totalantalet passuttag för utlandsresor endast tredubblats.

Tabell 1. 1850 års utlandsresenärers fördelning på län och andel resande till USA.

Län	Totalt antal utlandsresenärer 1850	Varav till USA	
		antal	%
Stockholm stad/län	1 855	53	3
Uppsala	15	6	40
Södermanland	18	1	5
Östergötland	354	283	80
Jönköping	145	94	65
Kronoberg	75	0	—
Kalmar	181	43	24
Gotland	34	5	15
Blekinge	110	3	3
Malmöhus	640	9	1
Kristianstad	158	23	15
Halland	270	2	1
Göteborg-Bohus	1 157	59	5
Älvsborg	61	9	15
Skaraborg	38	5	13
Värmland	51	11	22
Örebro	21	3	14
Västmanland	120	116	97
Kopparberg	41	32	78
Gävleborg	499	480	96
Västernorrland	92	85	92
Jämtland	39	0	—
Västerbotten	67	2	3
Norrboten	54	0	—
	6 095	1 324	22

Kring medeltalet 22 % varierar utfallet av USA-resenärer inom olika län så starkt som mellan 0 och 97 %. De särskilt anmärkningsvärda länen är, i procentuell ordning, Västmanland 97 %, Gävleborg 96 %, Västernorrland 92 %, Östergötland 80 %, Kopparberg 78 % och Jönköping 65 %. Det synes intressant kunna notera

att de län, som så starkt kom fram som emigrationslän 1846 ännu 1850 sänder så många utvandrare till Amerika.

Ovan har angivits att passageraravgifterna fr. o. m. 1852 icke längre kom Amiralitetskrigsmanskassan till godo. Under den sista 5-årsperioden, särskilt märkbart 1846 och 1849, ökade Amerikaresandet alldeles exceptionellt, vilket innebar ett starkt ökat medelstillflöde till Amiralitetskrigsmanskassan. Huruvida detta förhållande framkallade beslutet om en omläggning har inte kunnat fastställas, men synes rätt sannolikt. En inkomstjämförelse mellan 1820 och toppåret 1846 visar att inkomsterna ökade från 315 riksdaler till 2 417 eller med nästan 800 %.

Granskningen av passageraravgiftslistorna ur USA-emigratorisk synvinkel har skett genom uppgörande av kort på varje resande till Nordamerika, med undantag för i första hand medföljande hustru och barn utan något som helst namn och i andra hand för barn utan angivet efternamn. Dessa är i regel antecknade på mannens resp. faderns kort.

Korten — till ett antal av omkring 3 000 — har i förekommande fall försetts med uppgifter om

- (a) efternamn,
- (b) förnamn eller initialer,
- (c) yrke eller titel,
- (d) tidpunkt (år, månad och dag) för passagerareavgiftens erläggande,
- (e) passort,
- (f) varifrån resan sker,
- (g) vart resan var ämnad, och
- (h) tid för passets giltighet.

Vidare har om möjligt noterats resällskap, där sådant förekom, och uppgifter om den resandes ursprung i Sverige liksom annat av intresse. Resande, för vilka passagerareavgifterna noterats som ett summabelopp, har betraktats som resällskap. Slutligen har också hänvisning till Nils William Olssons ovannämnda arbete gjorts, då resande återfunnits i hans biografiska notapparater (sida/not). Efterhand

som informationer rörande ankommande svenska resande till övriga hamnar blir kända, kan korten kompletteras härmed.

Vid listornas granskning har en hel del förhållanden kunnat noteras, dock tyvärr främst brister i redovisningen. Anmärkningsvärt är, särskilt i de äldre listorna, att destinationen ofta anges med "utrikes", vilket ger dålig vägledning. Detta tycks dock icke gälla USA-resenärer. Dessa resor torde ha bedömts som så nymodiga och sensationella att besked om destination angetts. Vid landskansliet i Växjö har man nästan konsekvent — undantag bl. a. 1830 och 1842 — undvikit att över huvud taget ange resmålen. Om vad som ovan antagits äger giltighet även här, så hade Kronobergs län icke ännu några emigranter till Amerika.

I listorna förekommande utlänningar har i regel särskilt angivits som t. ex. "engelske undersåten". Härutöver har dock vid granskningen då och då påträffats omisskännligt utländska namn utan den nyssnämnda anmärkningen, varför full säkerhet beträffande nationalitet ej alltid kan förutsättas i dessa, dock relativt fåtaliga, fall. Inte heller kan alltid de handskrivna namnen tydas med absolut säkerhet. Risk för förväxling av t. ex. Jansson och Jonsson eller omvänt förefinns naturligtvis.

Främst i Stockholm börjar man i slutet av 1830-talet i ur forskningssynpunkt missriktat rationaliseringsnit att förkorta redovisningen genom att använda kollektiva rubriceringar såsom t. ex. "4 resande af bättre stånd" eller "9 gesäller". I den mån vederbörliga passjournaler finns i behåll är det naturligtvis möjligt att gå tillbaka till dessa och via dateringen sannolikt lokalisera och namnge berörda personer.

Viss mindre risk föreligger för dubbelföring av resande. Det torde dock vara rena undantag att en resande skulle på olika platser begära utomlandspass för en och samma resa, eftersom detta vore för-

knippat med nya såväl pass- som passagerareavgifter. Risken torde vidare i stort kunna elimineras genom upprättande av ett alfabetiskt namnregister, varvid dubbelföring avslöjas.

Bevis för motsatsen kan exemplifieras med dr Wilhelm Pålman, som kom att ingå i Gustaf Unionius emigrantgrupp från Gävle i slutet av maj 1841, dock utan att återfinnas i vare sig passagerareavgiftslistorna eller det aktuella passageraremanifestet i New York. Skälet härför kan antas vara att han som fartygläkare inräknades i besättningen.

Redovisningen av influtna medel skulle enligt bestämmelserna ske vid årets slut. Så skedde också, i regel genom utdrag ur vederbörlig passjournal, annars genom avskrift av den speciella passagerareavgiftsjournal, som enligt 1801 års bestämmelser skulle föras. Någon gång "glömde" man tydligen att insända årsredovisningen, så exempelvis i Västerbotten, där handlingarna för både 1828 och 1829 ingavs samtidigt först under 1830. Utan avseende på de under perioden gällande bestämmelserna förekommer redovisningar av passagerareavgifter från Commendants-embetet i Ystad samt från Rectorsembetena för Uppsala och Lunds universitet. Förfarandet synes i förra fallet vara en kvarleva från de före 1801 gällande reglerna. Måhända har det också skett i samförstånd med magistraten i Ystad. Kommendantsämbetes och universitets rätt att utfärda pass är ännu outredd. Kanske var den inte självpåtagen utan grundad i äldre praxis, möjligen av internationellt ursprung.

Passens giltighetstid har i listorna ibland också angivits genom begränsning till 3 eller 6 månader, 1 eller 3 år eller i övrigt genom det tänjbara medgivandet "för resan".

Förekomsten av en avgiftsgräns för barn — 12 år — möjliggör antaganden beträffande barnens ålder. Klart är dock att föräldrar med barn i gränsåldern av

sparsamhetsskäl försökte göra barnen yngre än de verkligen var.

I sällsynta fall kan — såsom exempelvis 1827 i Kristianstad läns redovisning — återfinnas namnen på borgensmännen.

Blott enstaka uppgifter om vederbörandens hemvist i Sverige kan i regel återfinnas i de tidigare listorna. Det är först med den 1846 explosivt ökade utvandringen som man vid landskanslierna i Gävle, Falun och Västerås relativt allmänt anger utvandringsorten för "Jansoniterna" samt i Linköping för Per Cassels sällskap från Kisa med omnejd.

De gjorda utdragen eller avskrifterna, som ingavs till Amiralitetskrigsmanskassan har naturligen gjorts med stor omsorg, eftersom det gällde ekonomisk redovisning. Härför talar också det förhållandet att vid utskriften borttappade namn tillförts sist i förteckningen efter genomförd kollationering.

Med hjälp av det kortregister som upprättats, vilket på grund av sin omfattning här icke publiceras, kan genom varierande sortering olika statistiska informationer framtagas.

De mest näraliggande och samtidigt angelägnaste informationer, som registret ger, är den årliga utvandringen till Amerika omfattning under perioden. I diagramform ter den sig sålunda (diagram 1).

De absoluta talen för utvandringen till USA under perioden framgår av tabell 2 nedan. Av densamma framgår också i vilken omfattning de i registret förekommande resenärerna har kunnat återfinnas i Nils William Olssons ovan anförda arbete. Eftersom detta verk endast upptar de emigranter, som nådde USA över New York, är det självklart, att en stor del av personerna i kortregistret icke kunnat återfinnas. Det bör också uppmärksammas att överresan till Amerika vid denna tid företogs med segelfartyg, ofta relativt små sådana. Under årens lopp förolyckades en del av dessa med påföljd att några passageraremanifest aldrig blev avlämnade

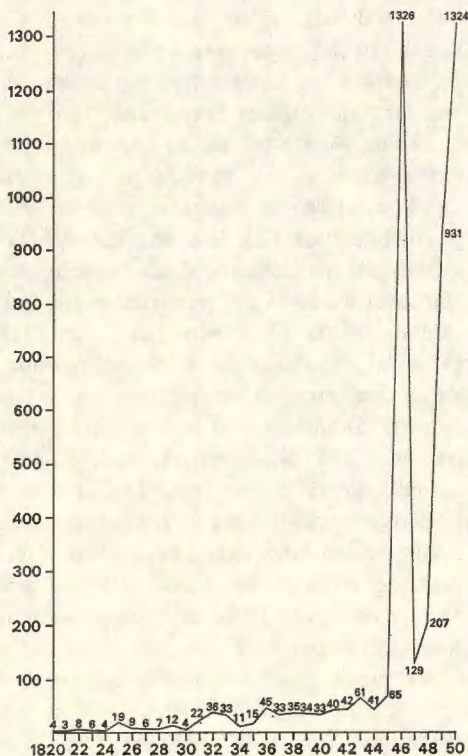
avseende de människor, som väl var utvandrare från Sverige men aldrig blev invandrare i Amerika. Detsamma gäller också dem, som under den långa och många gånger mycket påfrestande resan över havet insjuknade och dog, ibland på grund av vilt härjande farsorter såsom kolera. Inte heller dessa nådde det drömda landet i väster, utan fingo också sin grav i havet. Passageraremanifesten visar också när dödsfall inträffat under överresan. Å andra sidan upptar "The Passenger Arrivals" ytterligare ett stort antal namn, vilka icke kunnat kombineras med registrets. Orsakerna härtill har icke fullständigt och tillfredsställande kunnat utrönas. Olsson har beträffande en del ankommande resande angett att de sannolikt icke var av svensk härkomst. Vidare redovisas även resande av odiskutabelt svenskt ursprung ankom-

ande med fartyg från icke-svenska hamnar i Europa. Sådana svenska resande synes har rest en omväg av särskilda skäl. Det kan då antagas att de i Sverige icke uppgivit USA som destination för resan med påföljd att de kommer vid sidan av detta försök till statistik — en brist, som det inte finns annan bot för än att så småningom, när Olsson även behandlat övriga ankomsthämningar i USA, utvärdera och kombinera hans resultat med detta arbete för att få säkrare kunskaper om utvandringen under den studerade perioden.

Samma förhållande gäller beträffande sådana resande som, oaktat de gällande entydiga bestämmelserna, erhållit medgivande att lämna Sverige av andra myndigheter än dem som formellt haft i uppdrag att reglera denna verksamhet.

Nils William Olssons hittills utgivna arbete rörande den svenska emigrationen

Diagram 1. För antal personer redovisade passagerareavgifter åren 1820—50.

Tabell 2. Översikt över antal resande till Nordamerika 1820—1850 och andelen därav, som återfunnits i Nils William Olssons "Swedish Passenger Arrivals in New York".

År	Emigranter enligt passagerareavgiftslistan	Varav återfinnes i N. W. O. S. P. A. N. Y.	Andel i %
1820	4	1	25
21	3	2	67
22	8	3	38
23	6	2	33
24	4	1	25
25	19	—	—
26	9	3	33
27	6	—	—
28	7	1	14
29	12	1	8
30	4	1	25
31	22	4	18
32	36	7	19
33	33	8	24
34	11	4	36
35	15	6	40
36	45	16	36
37	33	14	42
38	35	19	54
39	34	15	44
40	33	9	27

År	Emigranter enligt passagerare-avgiftslistan	Varav återfinnes i N. W. O. S. P. A. N. Y.	Andel i %
1841	40	19	48
42	42	12	29
43	61	42	69
44	41	19	46
45	65	41	63
46	1 326	942	71
47	129	36	28
48	207	31	15
49	931	642	69
50	1 324	644	49
Summa	4 545	2 545	56

Medeltalet för andelen i % åren 1846—1849 var 64 %.

över New York ger en ungefärlig uppfattning om dess omfattning och successiva tillväxt. Självklart inställer sig frågan om om hur stor invandringen var över övriga hamnar. Svaret härpå kan inte lämnas förrän Olsson också behandlat dem och fått resultaten publicerade.

I avvaktan härpå påminnes dock om C. D. Arfwedsons kuriösa uppgifter och reservationslösa antaganden rörande 1833 års immigration. Han uppger att det 1833 ankom 41 752 resande till New York, varav 2/3 eller sålunda omkring 28 000 var emigranter. Han antar vidare att lika många totalt anlant till övriga USA-hamnar. Resultatet nedan — i tabell 2 — med 4 545 utresande från Sverige mot 2 545 i New York landstigande svenskar synes dock bestyrka påståendet i stort.

Inledningsvis påpekades att det redan 1850 enligt officiell amerikansk statistik bodde 3 559 i Sverige födda personer i USA. Räkenskapsåret för denna statistik växlade under perioden 1820—1850 flera gånger mellan 30. september och 31. december, men just 1850 har man för andra gången återgått till 31. december.

Mot ovannämnda 3 559 står totalsumman 4 545 avgifter för passagerare till Amerika. Det kan genast konstateras att siffrorna så att säga ligger på rätt sida om

varandra; med en differens på knappt 1 000 personer.

Tre faktorer torde i första hand ha åstadkommit denna differens. Redan före 1820 bör ett mindre antal svenskar ha anlant till och bosatt sig i USA. Av dessa bör vid periodens slut ännu kanske ca 100 vara i livet, varför skillnaden först bör uppräknas med 100 personer till 1 100.

Vidare har ovan redan påpekats att förolyckanden och dödsfall på grund av sjukdom inträffade i stor omfattning. Hur stort detta bortfall exakt var, kan aldrig utrönas, men med hjälp av Olssons informationer kan den ungefärliga omfattningen beräknas. Bland för 1849 och 1850 utredda resande — totalt 1 286 — har 78 dödsfall kunnat noteras motsvarande 6 % av de resande. Motsvarande andel av totalantalet 4 545 ger 272 dödsfall eller emot 300. Härtill kommer förekommande totalförluster av fartyg. Informationer här om saknas, varför någon hänsyn härtill icke kunnat tagas. Denna andra faktor borde sålunda nedbringa differensen till under storleksordningen 800, även om man betänker att också nya blivande amerikaner föddes under överresan.

Redan för 1846, då resandeströmmen antog tidigare helt oanade proportioner, kan konstateras att många resande av brist på förbindelser fick lov att vänta på lägenhet till det följande året. Omkring en fjärdedel av 1846 års passinnehavare fick sålunda vänta till våren 1847. År 1848 råder åter balans. 1849 tilltar resandeströmmen, men en omfattande trafik under eftersommaren och hösten tycks i stort ha mött den ökade efterfrågan. Samma förhållande gäller för 1850. Det är först i mitten av augusti detta år som svenskarna i större antal landstiger i New York. Omfattande landstigningar sker också i september och även i stor myckenhet så sent som i november.

Av tabell 2 ovan framgår att andelen i % för 1850 (49 %) ligger 15 % under medeltalet för de föregående fyra åren

(64 %), beroende på en upprepning av 1846—47 års fenomen, innebärande att omkring 200 resande, trots en sen säsong, tydligen på grund av platsbrist måste avvakta till nästa år. Därigenom kan skillnaden ytterligare reduceras till 600.

Slutligen och särskilt med hänsyn till den nyss påpekade sena resesäsongen år 1850 torde en hel del av detta års immigranter kunna antagas icke ha nått sina destinationsorter före årets slut. Därigenom torde också kunna antagas att de icke medräknats i 1850 års census. Varför räkenskapsåret varierat mellan 30. september och 31. december är ej känt. Möjligen är orsaken just de förhållanden som här redovisats.

Tabell 3. *Fördelning till tiden av 1850 års svenska kontingents ankomst till immigrationshamnen New York.*

Tid	Andel i %	Motsv. andel av den totala svenska kontingenten 1850
1/1 — 6/8	4	54
17/8 — 30/8	28	370
2/9 — 28/9	40	530
17/10 — 19/11	28	370
		1 324

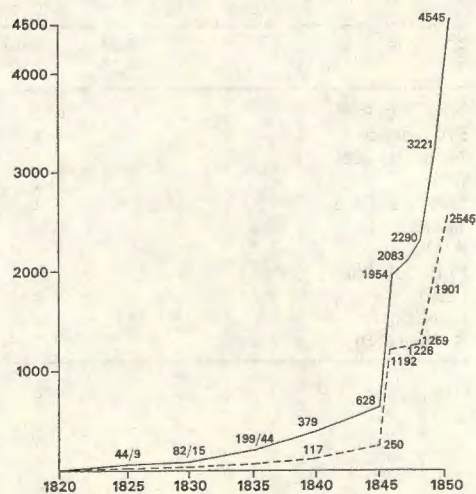
Givetvis varierar etableringstiden avsevärt på grund av olika avstånd till släkt eller bekanta i det tillämnade invandringsområdet. I regel får beräknas minst två månader från landstigning till dess invandraren fått ett enkelt tak över huvudet att möta den första vintern med i det främmande landet. Vinterns svårigheter varierade givetvis med lokalen, men under förra delen av november borde nog vanligtvis de viktigaste förberedelserna inför vintern vara avklarade.

Den i tabell 3 ovan sist upptagna grup-

pen om 370 personer torde under alla förhållanden ha fått lov att invänta året 1851 hos redan etablerade släktingar eller bekanta från Sverige. "September-gruppen" ovan — 530 personer — bör kanske kunna antagas ha bestått av två ungefärligen lika delar, där den tidigare ankomna bör ha hunnit etablera sig, särskilt efter och med hjälp av tidigare anlända. Den senare hälften torde emellertid i princip ha fått göra "oktober-novembergruppen" sällskap för att övervintra på ett eller annat sätt.

Det torde då skäligen kunna antas att dessa människor icke kommit med i 1850 års censusräkning. Mot den ovan senast angivna skillnaden om 600 skulle då kunna ställas inemot 650, vilket slutresultat synes så rimligt att det bör kunna påstås att den amerikanska immigrationsciffran 3 559, mot bakgrunden av de föreliggande omständigheterna, är så tillfredsställande som kan begäras och svarar mot den nu

Diagram 2. *Den successiva tillväxten av till Nordamerika ankomna resande från Sverige jämförd med i "Swedish Passenger Arrivals in New York" återfunna personer.*

framtagna emigrantsumman om 4 545 för perioden 1820—1850. Det faktiska antalet svenska immigranter i USA 1850 borde sålunda kunna antagas ligga ca 20 % högre än vad US census 1850 anger eller vid omkring 4 200.

Varifrån i Sverige kom nu dessa utvandrare och vart i USA tog de vägen?

Ett visst underlag för besvarande av den första frågan torde de passagerareavgiftsredovisande myndigheternas lokalisering och upptagningsområden utgöra. Beträffande utvandrarerna från och med 1846 finns i de flesta fall uppgifter om varifrån de härstammade. Dessa informationer är så rikliga och utförliga att de väl kan ligga till grund för en vidare bearbetning och kartläggning.

Destinationen är i de flesta fall angiven med Amerika eller Norra Amerika. I ett relativt begränsat antal fall är, särskilt under periodens förra del och kanske beroende på registratorns nyfikenhet när emigranten till Amerika ännu var en sällsynt företeelse, dock bestämmelseorten närmare angiven. Eftersom överfarten vid

denna tid skedde direkt från Sverige till viss hamn i USA kunde givetvis resenären ange denna. Oftast förekommer New York och Boston samt år 1850 Kalifornien. Texas är en intressant angivelse främst 1848 av ett sällskap om 30 personer från Jönköping med omnejd.

Möjligheterna att med hjälp av de i tabell 4 ovan förekommande destinationsangivelserna kunna utvärdera och ange de svenska invandringsriktningarna m. m. i USA är sålunda nästan obefintliga under den aktuella perioden.

Beträffande rekryteringsområdena i Sverige bör däremot redan av det föreliggande materialet kunna dras vissa slutsatser.

I nedanstående tabeller (5—7) anges passorterna i den ordning de uppträtt och antalet för varje år på berörda platser noterade personer. Av utrymmesskäl sker presentationen i tre tabeller; en för tiden 1820—1840 och en för 1841—1850 samt en tredje som utgör ett utdrag ur den senare av passorter, som endast förekommer en enda gång.

Tabell 4. Förekomsten av destinationsangivelser — fördelning och omfattning i kronologisk följd.

	1820— —25	1826— —30	1831— —35	1836— —40	1841— —45	1846— —50	Summa
New York	7	13	22	32	73	111	258
Providence	1	1					2
New Orleans	2		1	1	1	4	9
Boston		2	5	5	1	12	25
New Bedford		1	1				2
Texas					2	31	33
Alabama					1		1
Philadelphia					1		1
Ohio						1	1
New Port						1	1
Kalifornien						21	21

Tabell 5. Översikt över förekommande orter och antal utfärdade pass/erlagda passage-areavgifter åren 1820—1840.

År	Ort	Göte- borg	Stock- holm	Karls- krona	Jön- köping	Kal- mar	Öre- bro	Malmö	Visby	Norr- kö- ping	Gävle	Lin- kö- ping	Kri- stian- stad	Upp- sala
1820		3	1											
21		2	1											
22		3	5											
23		3	3											
24		3	1											
25		10	6	1	2									
26		4	5											
27		5	1											
28		5	2											
29		5	6			1								
1830		3	1											
31		12	10											
32		16	20											
33		15	15	2	1									
34		6	4		1									
35		11	3				1							
36		25	15	3	1		1							
37		14	15	1				2	1					
38		24	8						1	1	1			
39		12	10		4		1		2	3			1	1
1840		15	4		1	2	1			6	2			2

Tabell 6. Motsvarande gällande åren 1841—1850.

	1841	42	43	44	45	46	47	48	49	1850
Göteborg	15	15	19	10	8	9	22	33	27	59
Stockholm	8	23	11	5	12	23	16	30	15	53
Karlskrona	1		2			2	1	1	2	1
Jönköping		2	11	6	1	11	7	35	94	94
Kalmar			3	2	7	3	1	1	20	43
Örebro									5	3
Malmö					3	6	3	7	1	9
Visby		1	1	8		4				5
Norrköping	3		2						2	4
Gävle	3		5	1	11	878	47	42	363	480
Linköping			1	2	15	101	5	50	360	279
Kristianstad	2			2	3	1		3	7	23
Uppsala	3					18			1	6
Uddevalla	3									1
Falun	1						121	2	2	32
Mariestad	1	1	3				1			5
Vänersborg			2	2	2				10	9
Karlshamn			1		1		1		1	2
Karlstad				2		1	3		2	11
Västerås				1	1	139				116
Halmstad						4	17	2	4	2
Härnösand						1			2	85
Ulricehamn						3			10	
Nyköping								1	1	1

Ur tabell 6 ovan har av utrymmeskäl dragits de minst intressanta orterna, nämligen de som endast förekomma en enda gång.

Tabell 7. Åren 1845—1850 förekommande vissa orter.

Ort	Antal	År
Luleå	1	1845
Kungälv	1	1846
Ystad	2	1847
Falkenberg	1	1847
Växjö	1	1849
Piteå	3	1849
Umeå	2	1850
Strömstad	1	1850

Av tabellerna 5—7 ovan kan i första hand utläsas:

- (1) att landets största hamnstäder under periodens förra hälft nästan ensamma förekom;
- (2) att de resande, i varje fall under periodens två första decennier, torde ha kommit ifrån ett vida större upptagningsområde än de nyssnämnda städerna Göteborg och Stockholm. Full klarhet härutinnan kan vinnas först sedan informationerna ur husförhållnings- och utflyttningslängder jämförts med här tillgängliga. Emigranter från det inre av landet uttog troligen i stor utsträckning först pass för inrikes resa till någon lämplig emigranthamn;
- (3) att ända fram till 1846 emigranternas antal är relativt ringa och i någorlunda jämt och lugnt stigande — med en viss ojämnhet under mitten av 1830-talet — från 5 emigranter/år till ca 60;
- (4) att det 1846 sker en explosivt utökad emigration — mer än 20 ggr större än föregående år; förorsakad dels av ett 100-tal utvandrare från Östergötlands län, över Linköping och närmast från Kisa socken, vilka påverkats av den föregående år utvandrade Peter Casse, dels av en större, helt överskuggande del från i första hand Gävle-

borgs län (ca 900 emigranter) samt från Kopparbergs (ca 125) och Västmanlands län (ca 140) eller tillhoppa närmare 1 200 utvandrare, vilka nästan undantagslöst torde ha utgjorts av "Jansoniter".

- (5) att det de två följande åren sker en stark återhämtning genom en nedgång till 129 resp. 207 totalt utresande från Sverige till USA; möjligen delvis beroende på att de som uttagit pass 1846 ej kom iväg av sannolikt transporttekniska skäl, och
- (6) att strömmen på nytt ökar starkt under periodens två sista år till totalt 931 resp. 1 324; betingat av förnyad uppgång på 1846 års orter Gävle (363 resp. 480), Västerås (116 för 1850) och Linköping (360 resp. 279). Vidare noteras för Jönköpings län nära 100 utresande under resp. år och i Västerorrlands län slutligen under 1850 kan inräknas 85 resande till USA.

Till och med 1845 hade man vid landskanslierna och vissa städers magistrater — jämför tabellerna 5—7 ovan — för hela säsongen varit van vid endast omkring ett 10-tal passökande i Göteborg, Stockholm, Gävle och Linköping; medan på övriga än så länge förekommande platser endast per år enstaka utlandsresanden till Amerika hitintills hört av sig. År 1846 drabbas emellertid Gävle, Västerås, Falun och Linköping av tillsammans mer än 1 200 personer, som önskar fara till Amerika i stället för de 27 som var föregående års siffra.

Det torde ha överraskat berörda myndigheter. Landskansliet för Kopparbergs län i Falun drabbas först av denna nya "folkvandring". Redan den 5 mars torde åtminstone familjefäderna Ståkkå Anders Andersson, Bur Erik Jonsson, Kråkhans Mats Persson och Kråkhans Per Persson, representerande tillsammans 21 familjemedlemmar, ha uppsökt landskansliet för att utverka pass och få erlagga vederbörliga passagerareavgifter. En dryg månad

senare, den 9 april, utfärdas pass och betalas passagerareavgifter för ytterligare 60 personer från Dalarna.

Den 16 april är det landskansliets i Östergötlands län i Linköping tur. Representanter för 30 presumtiva utvandrare köar då här, sannolikt i avsikt att följa i Peter Cassels spår. Veckan efter begär ytterligare 28 personer pass. Under förra delen av maj kommer ytterligare 35 till landskansliet i samma ärende.

I Västerås — Västmanlands län — uttas pass för de 14 första Amerikaresenärerna den 23. maj och en vecka senare för 32 personer samt den 11. och 19. juni för ytterligare 44 resp. 30 människor.

I Gävleborgs län börjar emigranterna röra på sig först i början av juni. 32 pass uttas i Gävle den 4/6, varefter det från den 16. juni är jämn kö till slutet av månaden. Under månaden utfärdas inemot 300 pass med kulmen den 22. juni med 109 stycken. Passutfärdandet fortsätter med varierande intensitet under sommaren och hösten och avslutas för året i oktober, under vilken månad totalt 191 pass utfärdas, varav huvuddelen under månadens förra hälft.

Det föregående har givit vid handen att utvandrarna t. o. m. 1845 var relativt få eller totalt drygt 600 under 26 år. Det kan antagas att männen under denna tid var i klar majoritet och antalet medföljande barn få samt att antalet familjer och grupper av människor likaledes var ringa.

Tillsammans med 502 män utreste fram till 1846 endast 80 kvinnor och 46 barn. Av dessa 628 synes 468 ha rest utan följeslagare, medan ännu endast 160 eller 24 % tycks ha rest i grupp; som regel i familj.

År 1846 börjar en helt ny tid för den svenska emigrationen till Amerika; såväl beträffande mängd som innehåll. Då bestämmer sig 20 gånger fler än föregående år för att utvandra. Antalet kvinnor är för första gången större än antalet män och barnen är omkring 50 gånger fler än 1845. Fram till 1840-talets början har den

Tabell 8. *Fördelning till kön m. m. och resällskap.*

År	Män	Kvin- nor	Barn	Reste en- samma	i familj
1820	4			4	
21	2	1		3	
22	8			8	
23	6			6	
24	4			4	
25	14	4	1	8	11
26	7	2		9	
27	5		1	6	
28	7			5	2
29	11	1		12	
30	4			4	
31	18	3	1	20	2
32	34	1	1	34	2
33	29	2	2	28	5
34	11			11	
35	14	1		15	
36	42	3		41	4
37	30	3		27	6
38	29	1	5	29	6
39	28	6		27	7
40	28	5		26	7
41	33	6	1	32	8
42	33	8	1	19	23
43	37	10	14	32	29
44	26	9	6	25	16
45	38	14	13	33	32
46	359	408	559	252	1 074
47	59	41	29	55	74
48	110	49	48	75	132
49	361	210	360	205	726
50	556	284	484	394	930
	1 947	1 072	1 526	1 449	3 096
		4 545			4 545

”enskilda” emigrationen dominerat. Under några år härifrån och framåt råder ungefärligen balans mellan enskild och gruppvis emigration och från 1846 — bortsett från rekyllerna 1847 och 48 — kommer den gruppvisa eller bättre uttryckt familjevis företagna emigrationen i tre- till fyrfaldigt överläge.

Professor Sten Carlsson har i uppsatsen ”Från familjeutvandring till enmansutvandring”, ingående i ”Emigrationer. En bok till Vilhelm Moberg 20.8.1968”, behandlat berörda förhållanden, i första hand fr. o. m. 1861, i viss mån även fr. o. m. 1851 och på några punkter också för tiden 1841—1850. Vid jämförelse med

redovisningen i tabell 7 ovan erhålls en, totalt för decenniet, god överensstämmelse, på grund av den fr. o. m. 1846 rådande stora familjeemigrationen. Om emigrationsepoken anses böra omfatta även 1820—1850 bör dock den ovan av Carlsson formulerade tesen ändras till ”från

enmansutvandring via familjeutvandring och åter till enmansutvandring”. Ytterligare en statistik, grundad på tillgängliga informationer, berör huvuddelen — ca 85 % — av de vuxna manliga utvandrarna och avser fördelningen till yrken och dess variationer under perioden.

Förekommande närmare 250 olika yrken hänförs till rubriker enligt nedan:

(1) *civila ståndspersoner*

agronom	apotekare	barnalärare	baron
bataljonsläkare	bergmästare	bergsbruksidkare	brukspatron
brukspredikant	bruksägare	doktor	ekonom
fil. kand.	handelsfullmäktig	herr	jägmästare
kandidat	kansliråd	kommerseråd	konsul
lantmätare	med. kand.	med. lic.	mekanikus
notarie	rådman	skollärare	student
studerande			

(2) *militär personal*

2.1 *befäl*

adjutant	flaggjunkare	furir	fältväbel
kadett	kapten	löjtnant	mönsterskrivare
premiärlöjtnant	regementsväbel	ryttmästare	sergeant
styckjunkare	tygskrivare	underconducteur	underlöjtnant

2.2 *manskap*

artillerist	dragon	konstapel	korpral
livgrenadjär	soldat		

(3) *handelsmän, handelsresanställda och serviceyrken*

betjänt	diversehandlare	grosshandlare	handelsbetjänt
handelsexpedit	handlande	kammartjänare	kypare
lumpsammlare	vinhandlare	vinkypare	

(4) *bokhållare och lägre tjänstemän*

auskultant	bokhållare	bruksbokhållare	bruksförvaltare
bruksinspektor	fabriksbokhållare	fjärdingsman	handelsbokhållare
hovrättskommisarie	häradskskrivare	inspektor	kammarskrivare
kontorist	kustsergeant	lotsälderman	mätare
provisor	rättare	sekreterare	sjötullsvaktmästare
skogvaktare	skrivare	tingsskrivare	verkmästare

(5) *hantverkare och arbetare*

5.1 *mästare*

brukssmed	fabrikant	fabrikör	färgare
garvare	gravör	guldarbetare	guldsmed
hårabetare	klingsmed	klädesfabriksidkare	klädvävare
konditor	konstförvant	kopparslagare	kopparslagaremästare
litograf	logarvare	murare	murmästare
målare	mässingsarbetare	pappermästare	perukmakare
sadelmakare	skeppsbyggmästare	skomakare	skräddare
smed	snickare	sockenglasmästare	sockenmålare
sockenskomakare	sockenskräddare	tapetmålare	tapetserare
tobaksfabrikör	tunnbindare	ugnsmakare	urfabrikör
urmakare	vagnmakare		

5.2 gesäller

bagaregesäll	bleckslagaregesäll	buntmakarelärling	byggmästarelev
byggmästarelärling	färgaregesäll	garvaregesäll	gelbgjutaregesäll
gesäll	glasmästaregesäll	guldarbetaregesäll	guldsmedsgesäll
gördelmakaregesäll	hattmakaregesäll	hovslagaregesäll	instrumentmakaregesäll
jvuleraregesäll	karduansmakaregesäll	kompassmakaregesäll	konditorgesäll
kopparslagaregesäll	körnsnärsgesäll	murarelärling	målaregesäll
repslagarelärling	sadelmakaregesäll	segelsömmaregesäll	skomakaregesäll
skräddaregesäll	slaktaregesäll	smedgesäll	snickaregesäll
strumpvävaregesäll	tapetseraregesäll	tunnbindaregesäll	urmakaregesäll
vagnmakaregesäll			

5.3 arbetare

arbetskarl	bageriarbetare	bronsarbetare	cigarrarbetare
fabriksarbetare	fiskare	färjkarl	gipsarbetare
gjutare	jägare	järnarbetare	klampare
kusk	metallarbetare	mässingslagaredräng	snickaredräng
sockerbruksarbetare	stenhuggare	tegelbruksarbetare	uppsättare

(6) jordbrukare m. fl. (lantbefolkning)

arrendator	backstuguman	backstugusittare	bonde
brukare	dagakar	dräng	fördelsman
fördelstagare	förmånsman	förpantningsägare	hemmansbrukare
hemmansåbo	hemmansägare	husman	inhyesman
jordbrukare	kolare	kolaredräng	kyrkvård
landbonde	lantbrukare	lantbrukselev	mjöllnare
mjöllnaredräng	nybyggare	nämndeman	rusthållare
sjömansåbo	skattetorpare	stalldräng	statdräng
torpare	trädgårdsarbetare	trädgårdsmästare	undantagsman
valackare	vallvaktare	åbo	

(7) "fria yrken"

artist	bildhuggareelev	kammarmusikus	musikant
organistelev	positivspelare	skönsångaregesäll	trumpetare
trumslagare			

(8) sjöfolk

matros	sjöfarande	sjökaptan	sjöman
sjötimmerman	skeppare	styrman	timmerman
understyrman			

Tabell 9. De, totalt 1634, vuxna männens fördelning till yrkeskategorier.

År	Yrke Civila stånds- perso- ner	Militär per- sonal		Han- dels- män m. fl.	Bok- hållare & lägre tjm	Hantverkare och arbetare		Jord- bru- kare	Fria yrken	Sjö- folk
		befäl	man- skap			mäs- tare	gesäller arbe- tare			
1820				2						1
21					1					1
22		1		4	2	1				
23	1		1		1		2			
24									1	1
25	1	2		3		1				2
26		2		2		1				1
27		2			1		1			
28	2			2						1
29	2	2					4		1	
30		1			1	1				1

År	Yrke Civila stånds- perso- ner	Militär per- sonal		Han- dels- män m. fl.	Bok- hållare & lägre tjm	Hantverkare och arbetare			Jord- bru- kare	Fria yrken	Sjö- folk
		befäl	man- skap			mäs- tare	gesäller	arbe- tare			
1831	3			2	2	1	2			1	4
32				1	3	2	10				9
33				2	12	2	6	1	2		1
34	1				2	2	5				
35	2	1		2	2	2	2				1
36	2	7		3	8	3	8	1		1	5
37	1	3	2	5	2	3	5	1			1
38	1	2		2	6	3	4			1	4
39	6	1		2	4	3	2		2		
40	2			1	7	2	7		1		4
41	5	1	1	5	5	1	3			1	5
42	1			6	1	1	14		1		6
43	4	2		6	3	4	10	1	1	1	1
44	1	1		3	4	1	4		4		1
45	6			1	5		4	1	10		5
46	5	5	16	2	3	19	6	4	248	3	6
47	3	2		4	6	3	9		18	1	10
48	1	2	1	3	3	5	16		34		17
49	7	1	7	6	11	23	29	7	190	1	14
1850	17	7	13	21	29	38	54	23	252	4	10
Summa	74	45	41	90	124	120	207	42	764	15	112
%	4,5	3	2,5	5,5	8	7	13	2,5	46	1	7

Tabell 10. Variationerna i absoluta tal och % under perioden.

Yrken	Perioden							Summa hela perioden
	1820— 25	1826— 30	1831— 35	1836— 40	1841— 45	1846— 50		
Ståndspersoner	antal	2	4	6	12	17	33	74
	%	6	14	7	9	12	3	4,5
Militär personal	befäl	3	7	1	13	4	17	45
	antal	10	25	1	10	3	1	3
	%	3	—	—	2	1	37	41
manskap	antal	1	—	—	2	1	37	41
	%	3	—	—	2	1	3	2,5
Handelsmän m. fl.	antal	9	4	7	13	21	36	90
	%	28	14	8	10	15	3	5,5
Bokhållare m. fl.	antal	4	2	21	27	18	52	124
	%	12	7	25	21	13	4	8
Hantverkare & arbetare	mästare	2	2	7	14	7	88	120
	antal	6	7	8	11	5	7	7
	%	6	7	8	11	5	7	7
gesäller	antal	2	5	25	26	35	114	207
	%	6	18	29	20	25	9	13

Yrken	Perioden		1826— 30	1831— 35	1836— 40	1841— 45	1846— 50	Summa hela perioden
	1820— 25							
arbetare	antal	3	—	1	2	2	34	42
	%	10	0	1	2	1	3	2,5
Jordbrukare	antal	—	1	2	3	16	742	764
	%	—	4	2	2	11	61	46
Fria yrken	antal	1	—	1	2	2	9	15
	%	3	—	1	2	1	1	1
Sjöfolk	antal	5	3	15	14	18	57	112
	%	16	11	18	11	13	5	7
Summa		32	28	86	128	141	1 219	1 634

Tabell 11. *Största yrkesgrupp bland emigranter under olika 5-årsperioder.*

Period	Yrkesgrupp	%
1820—25	handelsmän m. fl.	28
1826—30	mil. personal, befäl	25
1831—35	gesäller	29
1836—40	bokhållare m. fl.	21
1841—45	gesäller	25
1846—50	jordbrukare	61

Ur tabellerna 8 och 9 kan variationerna i de olika yrkesgruppernas andelar utläsas.

Den mest anmärkningsvärda ändringen utgör jordbrukarnas m. fl. mycket kraftiga ökning från och med 1846. Från att under de fyra första perioderna endast ha utgjort några få %, stiger andelen jordbrukare under åren 1841—45 (största ökningen under 1845) till 11 %, för att under den sista perioden öka än kraftigare till medelvärdet 61 %.

Beträffande det militära manskapet kan det vara intressant att, trots den ringa procentuella andelen, notera att under den sista perioden 37 i första hand "avskedade" soldater utvandrar. Under de 26 föregående åren har totalt endast 4 militär-manskap uttagit pass för att resa till Amerika.

Bland hantverkarna är, ända fram till den sista 5-årsperioden, gesällerna tre gånger fler än mästarerna. Under denna förändras dock styrkeförhållandet till endast

114 gesäller på 88 mästare. De inom denna yrkesgrupp bättre etablerade börjar nu ta risken att emigrera.

Det sist upptagna yrket "sjöfolk" omfattar totalt under epoken 112 personer eller 7 % av männen med yrkesangivning. Tas hänsyn till hela kontingenten så faller andelen till endast drygt 2 %. Det bör dock inte förbises att det rör sig om ett ganska osäkert klientel. Det kan delvis utgöras av sjöfolk, som av svenska redare sändes ut till amerikanska hamnar för att mönstra på svenska fartyg. Vakanser uppstod i besättningen, ibland genom rymningar, ett sätt att få gratis resa till Amerika.

Redan i inledningen till denna uppsats påpekades att den officiella statistiken tar sin början 1851 och att uppbörderna av passagerareavgifter pågick till och med 1851. Denna omständighet gör det möjligt att för ett år jämföra den officiellt godtagna statistiken med det material, som utgör grunden för den här, för tiden 1820—1850, framtagna statistiken. Noggrannheten i statistiken kan i båda fallen och på samma grunder i vissa avseenden ifrågasättas. Flera faktorer som bidrar härtill har ovan påpekats och behandlats.

Vid mitten av 1850-talet har man hos den svenska administrationen konstaterat att ett behov förelåg att få veta hur stor den årliga emigrationen var och varit.

Vad man skulle ha kunnat få veta var, att redan över 15 000 svenskar lämnat Sverige för det förlovade landet Amerika.

Med Kungl. Tabellkommissionens — föregångare till Statistiska Centralbyrån — skrivelse av den 29/2 1856 inforrades uppgifter från länsstyrelserna angående emigranterna för åren 1851—1855. Redan under mars månad inflyter de begärda svaren med "uppgifter å de Svenska undersåtar, som skäligen kunna antagas hafva såsom Emigranter lemnat Fäderneslandet" från fyra länsstyrelser, bl. a. från Östergötlands län, där man så snabbt redovisar ca 400 emigranter för 1851, vilket faktiskt motsvarar 40 % av landets hela utvandring ifrågarörande år.

De flesta övriga länens uppgifter inflöt under de närmaste månaderna. Några senfärdiga torde under sommaren ha fått påstötning om denna nymodiga uppgiftslämning.

Sådan erinran torde dock länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län ha undvikit genom dess brev av 23/6 1856, vari anmäldes att "Passjournalen härstädes icke förts särskilt för de som ämnade utflytta och särskilt för dem som ämnade återkomma". Vidare deklarerades att Landshövdingeämbetet därigenom icke var i stånd att leverera begärda uppgifter. I stället hänvisas till prästerskapets registrering och det förhållandet att "å reddan härstädes (till Göteborgs hamn) ankomna amerikanska fartyg medtagit många av allmogen från andra orter utan pass och endast försedda med prästbevis om utflyttning". Man utlovar bättre underlag för den nya statistiken i fortsättningen och utfäster sig vidare att efterhöra underlag för uppgiften hos de tre berörda redarna i staden. De utlovade uppgifterna avgick slutligen till Stockholm den 25/10 1856. Därvid påpekades på nytt förhållandet att passlösa farit med amerikanska fartyg.

En jämförelse mellan redovisningen av 1851 års passagerareavgifter, vilken lämnades på nyåret 1852, och det ovan berör-

da underlaget för samma år, som ingavs under sommarhalvåret 1856, följer nedan. En kollationering har också skett mellan det nämnda underlaget och den slutliga, officiella statistiken, varvid överensstämmelse konstaterats över hela linjen utom på en enda punkt. För Jönköpings län har av skäl som icke kunnat klarläggas, underlagets 204 emigranter i det slutliga skicket reducerats med 5 till 199.

Tabell 12. *Kvantitativ jämförelse mellan redovisningen av passagerareavgifter och år 1856 ingivet statistikunderlag gällande 1851 års "emigration"*.

Län	1851 års "emigration"	
	resande enl. passagerareavgiftslistan	statistikunderlag ingivet 1856
Stockholm (stad)	17	35
Stockholms	2	1
Uppsala	2	—
Södermanlands	—	—
Östergötlands	401	395
Jönköpings	211	211
Kronobergs	11	5
Kalmar	17	1
Gotlands	1	1
Blekinge	3	—
Kristianstad	111	106
Malmöhus	28	32
Hallands	1	1
Göteborgs & Bohus	63	23
Älvsborgs	79	80
Skaraborgs	6	6
Värmlands	2	2
Örebro	2	2
Västmanlands	—	—
Kopparbergs	—	—
Gävleborgs	35	34
Västernorrlands	5	4
Jämtlands	3	3
Västerbottens	—	—
Norrbottens	1	1
	1 001	943

Av ovan redovisade delsummer är vid pass hälften exakt överensstämmande. Övriga avviker mer eller mindre.

Anledningen till den relativt stora skillnaden — 40 personer — vad gäller Göteborgs och Bohus län har länsstyrelsen redan, som ovan redovisats, angett. Dessa personer uppges sålunda ha avrest med amerikanska fartyg. Den högre siffran 63

har också bekräftats vid kontroll i länsstyrelsens passjournal. Här, liksom annorstädes, återfinns dock ett mindre antal sjöfolk, varför det finns risk för att siffran kan vara något för hög. Klart är dock, att 63 är en väsentligt mycket troligare summa än 23.

När det gäller Stockholm synes omvänt förhållande råda, dock icke i samma storleksordning. Detta är betingat av den komprimerade passagerareavgiftsredovisning, som tillgripits under periodens senare del på grund av det stora antalet resande över huvud taget och som redan påtalats.

Skillnaden vad gäller Uppsala län är inte stor, men det bör påpekas att statistikrapporten, enligt vilken inga emigranter förekommit, är klart osäker.

Passagerareavgiftsredovisningens högre siffra för Östergötlands län är förorsakad av att man vid länsstyrelsen i Linköping tappat bort de av magistraten i Norrköping utfärdade passen.

För Jönköpings län, som enligt redovisningen ovan fick antalet 204 reducerat till 199 i den slutliga statistiken, visar det sig, vid kontrollräkning av länsstyrelsens rapport, att siffran bör justeras uppåt till 211. Därför bör till en början den officiella statistiken uppräknas med 12 till en totalsumma för året av 943.

Avvikelsen beträffande Kronobergs län beror på att en prästfamilj Widén ej är medtagen i 1856 års statistikunderlag. Om orsaken är familjens återkomst till Sverige eller någon annan, har ej kunnat utredas.

Den faktiskt relativt stora skillnaden när det gäller Kalmar län kan inte heller med säkerhet förklaras. Den utgörs av två familjer, som utfått pass 11/4 1851 och ytterligare två 21/7. De är samtliga lantbrukare och det är föga troligt att dessa fyra familjer icke skulle ha kommit iväg eller alla återvänt. Det är rimligare att antaga att de av bristande noggrannhet icke kommit med i rapporteringen över fem år senare.

Motsvarande förhållande kan råda även beträffande Blekinge län.

I fråga om Kristianstad län är det uppenbart att man direkt avskrivit passjournalen på samma sätt som man fem år tidigare åstadkom passagerareavgiftsverifikationen. Skillnaden mellan 111 och 106 utgörs av en familj som på grund av stor namnlikhet mellan två efter varandra i listan stående familjer med största sannolikhet överhoppats.

Malmöhus läns skillnad mellan 28 och 32 förefaller kunna bero på att man vid uppgörande av passagerareavgiftsverifikationen vid kommendantsexpeditionen i Ystad icke tog med familjemedlemmar, ett förhållande som härvidlag talar för statistikunderlaget av 1856.

I övriga fall, där differens föreligger på sådant sätt att år 1856 uppgivet antal är lägre, torde reduktionen bero på antingen att vederbörande återkommit eller tappats bort i hanteringen.

Den granskning och jämförelse som ovan skett av passagerareavgiftslistans innehåll och statistikunderlaget, som ingavs 1856, i båda fallen gällande 1851 års utvandring, synes ge vid handen att passagerareavgiftsunderlaget är trovärdigare än jämförelsematerialet på grund av att det tagits fram retroaktivt. Detta förhållande har å andra sidan medfört att man i några få fall kanske fått tillfälle att korrigera siffrorna med hänsyn till återkomna emigranter.

Vad sålunda ovan redovisats synes också böra innebära att den likaledes ovan från 931 till 943 korrigerade officiella statistiken för 1851 borde ytterligare justeras uppåt till 1 001.

Sammanfattningsvis vill jag hävda att den statistik över utvandringen från Sverige till Amerika för perioden 1820—1850, som ovan redovisats, under alla omständigheter torde vara väl så tillförlitlig som den på samma grunder framtagna officiella utvandringsstatistiken för 1850-talet.

Släkten Lagergréen

En ofrälse släkt i adelskalendern och de adliga ättartavlorna

Av Hans Gillingstam

Bland fem exempel på "de starkt 'nivellerade' ätterna, vilkas medlemmar endast i undantagsfall gifte sig inom sitt stånd", nämner Sten Carlsson i sin grundläggande socialhistoriska undersökning ätten Lagergréen¹.

I Gabriel Anreps utgåva av Svenska adelns ättar-taflor (1858—64) redovisas den 1647 adlade ätten Lagergren med en äldre, ännu fortlevande gren, härstammande från stamfadern Johan Lagergrens son major Alexander Lagergren, och en yngre, sannolikt utdöd gren, härstammade från dennes broder, den vid Karl XII:s landstigning på Själland 1700 stupade Johan Lagergren.

Gustaf Elgenstiernas nya edition Den introducerade svenska adelns ättartavlor presenterar i band 4 (1928) samma släkt med stavningen Lagergréen, en stavning, som kunnat spåras sedan 1700-talets senare hälft.² Enligt denna edition skall den 1700 stupade Johan ej har varit bror utan son till Alexander.

Båda utgåvorna härleder den nu levande släkten från en son till Alexander vid namn Jonas, som dog 1766 i Tolgs socken, Kronobergs län, och skall ha varit gift två gånger, första gången med en Silfversparre — av Anrep ej närmare identifierad men enligt Elgenstierna dotterdotter till "majoren" Knut Silfversparre och Margareta von Scheiding³ — och andra gången med Margareta Christina Klint.

Framlidna arkivrådet Johan Axel Almquist har emellertid i det numera i korrektur i riksarkivet föreliggande manuskriptet till fjärde delen av Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden noterat, dels att Knut

Silfversparres dotterdotter var identisk med Margareta Christina Klint — eller Klinthe som Almquist kallar henne —, dels att hennes make Lagergreen — i 1718 års förteckning över frälsehemman i ofrälse ägo⁴ — som innehavare av de efter Silfversparre ärvda hemmanen Hällaverke och östergården i Rösjönäs, båda i Näshults socken, Jönköpings län, betecknas som "ofrels is man".

*

Den 3 juni 1696 daterade Knut Silfversparre på sitt säteri Kullebo i Näshults socken, Jönköpings län, en handling, genom vilken han samtyckte till att hans enda dotter, Märta Magdalena Silfversparre, gifte sig med ofrälse sergeanten Carl Klinthe, vars svåger kapten Weidenhielm uppträtt som böneman. Medgivandet sked-

¹ S. Carlsson, Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700—1865 (1949), s. 196.

² Originalgenealogierna, Riddarhusets arkiv. E 5569, RA. Där finns dock från samma tid även stavningen "Lagergrén", som förekommer även i början av 1800-talet (Esplunda arkiv I: 141, RA), då även stavningen "Lagergren" kan beläggas (Kronobergs läns underdåniga skrivelser 22 okt. 1824; Strängnäs konsistoriums underdåniga skrivelser 20 mars 1839, RA). Majoren Alexander på 1600-talet skrev sig "Lagergren" (Biographica och E 1474, RA). I adelskalendern ändrades stavningen från "Lagergren" till "Lagergréen" fr. o. m. årgång 1874.

³ Dessa makar skulle dock enligt Elgenstiernas Silfversparre-genealogi (7, s. 214) ha varit barnlösa och Knut blott kapten. Uppgiften, att han var major, torde bero på felaktig identifiering med en farbror och namne till honom (7, s. 212).

⁴ Högste ombudsmannens arkiv F II: 1, RA. Förste arkivarien Holger Wichman har fäst min uppmärksamhet på J. A. Almquists uppgifter om Lagergreens ofrälse börd.

de under framhållande av att sergeanten Klinthe borde ansöka om adliga privilegier, så att inte Märta Magdalena Silfversparres fasta egendom skulle frånhandas henne.⁵

Den 21 februari 1712 utfärdade Knut Silfversparre sitt testamente på sitt säteri Nässja i Lemnhults socken, Jönköpings län. Däri förklarade han, att hans enda dotter avlat fem barn i sitt äktenskap med framlidne kapten Carl Klinte men ej "considererat" detta gifte utan till faderns sorg och förtret inlåtit sig med en gemens båtsman, avlat barn med honom och till sist blivit med honom vigd. Ehuru Silfversparre för att "draga henne ifrån een hore titull till hustru nampn" varit nödsakad att ge sitt samtycke till vigseln efter föregångret lägersmål, ville han dock ej erkänna sin dotter som sin arvinge utan testamenterade all sin egendom till dotterns enda kvarlevande barn ur första giftet, en dotter, som "aldrih varit i sin moders brödh" utan blivit uppfödd hos sina morföräldrar.⁶

Den 4 februari 1713 skrev Knut Silfversparres frånskilda⁷ hustru Margareta Scheduling på Nässja sitt testamente, som i korthet redovisar samma fakta.⁸ I denna handling kallas dotterdottern Margareta Christina Klinthe.

I en odaterad, den 25 april 1721 föredragen supplik till konungen klagade kvartermästaren vid Södermanlands kompani av Livregementet till häst Jonas Lagergreen över att "en adel. Familia i Småland wid Nampn Silfwersparrar" i Göta hovrätt sökte kullkasta kaptenen Knut Silfversparres och hans hustru Margareta von Scheidings testamenten till sin dotterdotter, med vilken Lagergreen gift sig 1714. Enligt denna supplik sökte släktingarna göra henne arvlös, eftersom Lagergreen ej var adelsman. Lagergreen anhöll därför att få adliga friheter på de gods hustrun fått genom sina morföräldrars testamenten.⁹

I en ny ansökan, denna gång till riksdagen, preciserade samme Jonas, som nu skriver sig "Lagergren" och uppger sig

vara "förafskedat" med löjtnants karaktär, sin anhållan om adlig frihet till att omfattas säteriet Nässja och halvhemmandet Södra Ekegård i Lemnhults socken, hemmanet Horvhult, halvhemmanet Toratorp och fjärdedelshemmanet Sjöakulla i Åseda socken samt två halvhemman Boestad i Nottebäckes socken.¹⁰ På denna ansökan har noterats, att den upplästes i deputationen över riksdagsärendena 27 april 1723" och samma dag remitterades till deputationen över riksdagsordningen, och slutligen har på densamma gjorts en i rådkammaren i Stockholm 22 september 1726 daterad anteckning, att "supplicanten kan rätta och trygga sig wid den 27 § af adeliga Privilegierna", dvs. den paragraf i 1723 års privilegier som föreskrev, att ofrälse skulle få behålla arvfångna frälsegods, så länge de ärvdes, men ej fick sälja dem till andra än adelsmän.

Utän att avvakta detta besked hade emellertid Jonas Lagergreen och hans hustru Margareta Christina Klinthe redan 8 oktober 1725 sålt godsen i Lemnhult och Åseda till Knut Silfversparres brorson

⁵ Biographica, litt. K, vol. 8, RA. Jfr E. Lagerheim, Arfwehd Larsson och Karin Utter samt deras afkomlingar, släkterna Weidman, Lagerheim, Weidenhielm (1910), s. 84, och F. Rudelius, Kalmar regementes personhistoria 1623—1927, 1 (1952), s. 177. Dåvarande fältväbeln Carl Klints barn i Kullebo döptes 20 febr. 1698 enligt Näshults kyrkoarkiv C: 1, p. 42, Landsarkivet i Vadstena. Ovisst är, om Klint kan vara den ej namngivne "her capiten", vars son Johan döptes 21 nov. 1700 med Knut Silfversparre, Magdalena "Skeding" och Knuts brosdotter Anna Greta Silfversparre som faddrar enligt Näshults kyrkoarkiv C: 1, p. 52.

⁶ Bouppteckningar, testamenten, arvskiften m. m., nr 544, Göta hovrätts arkiv, Jönköping.

⁷ Elgenstierna, a. a., 9, s. 310. Deras skilsmässa 1703 berodde på att Knut Silfversparre "sig så ofta med hordom försedt" (Växjö domkapitels arkiv A I: 9, p. 1740, Landsarkivet i Vadstena).

⁸ Förutnämnda akt i Göta hovrätts arkiv.

⁹ Biographica, litt. L, vol. 4, RA.

¹⁰ Ibidem. Förste arkivarien Holger Wichman har fäst min uppmärksamhet på dessa handlingar.

¹¹ Jfr R 2458, f. 400v, RA.

överstelöjtnant Johan Carl Silfversparre.¹²

Vid det ovannämnda Boestad i Nottebäckes socken föddes tre av Lagergreens barn 1719, 1723 och 1725 enligt Nottebäckes födelsebok.¹³ Det äldsta av dessa barn, dottern Margareta Christina, dog redan 1733 enligt dödboken för Näsums socken, Kristianstads län. Att hon dog där visar, att det är samme föravskedade löjtnant Lagergreen som 1729—1736 i Östad i Näsum blev far till ytterligare fyra barn. Bland dessa var kronolänsmannen Alexander Lagergrén, från vilken de personer härstammar, som nu i adelskalendern representerar adliga ätten Lagergrén.

*

Jonas Lagergreens uppgift i de ovan refererade handlingarna, att han ej var adelsman, gör, att man måste betvivla, att han tillhörde adliga ätten Lagergren.

Dessa tvivel får ytterligare näring, då man studerar de s. k. originalgenealogierna i riddarhusets arkiv, dvs. de genealogier som på 1760-talet insändes till riddarhuset av de adliga ätternas medlemmar.¹⁴ Bland dessa finns två släkttavlor över denna ätt. Den ena är undertecknad 29 november 1764 av konstapeln vid amiralitetet Johan Lagergrén, den andra 12 december 1765 av dennes äldste sons änka Anna Lucia Möller. Ingendera nämner vare sig den då ännu levande Jonas Lagergreen eller hans barn, ehuru denne enligt Anrep skulle ha varit kusin, enligt Elgenstierna farbror till konstapeln, som uppger sig vara son till den ovannämnde 1700 stupade Johan Lagergren.

Jonas Lagergreen hade faktiskt en bror vid namn Johan, som enligt 1710 års generalmönsterrulla¹⁵ efterträdde honom vid adelsfanan, då han avancerade till korpral vid Livregementet till häst. Denna uppges emellertid då ha varit endast 24 år gammal, dvs. född så sent som omkr. 1686. Detta innebär, att han ej kan ha varit far till konstapel Lagergren, som var född 1699.¹⁶ Även frånsatt konstapelns och ätte-

tavlornas uppgift, att konstapelns far stupade 1700, kan Jonas Lagergreens bror Johan alltså ej vara identisk med denne.

Ej heller N. W. Marks von Würtenbergs omkr. år 1800 tillkomna konceptgenealogier¹⁷ i riddarhusets arkiv nämner Jonas Lagergreen och hans ättlingar. Först i den renskrift¹⁸ därav, som ligger till grund för Anreps ättartavleutgåva, har de tillkommit.

Förklaringen till detta tillskott ger ett brev¹⁹ av den 24 november 1825 till riddarhuset från den ovannämnde kronolänsmannen Alexander Lagergréns son hovrättsassessorn Alexander Lagergrén, vars dotter några månader tidigare gift sig med sin modernekusin historikern Anders Fryxell. Alexander Lagergrén insände då ett utdrag ur Tolgs församlings kyrkoböcker, bl. a. ur dödboken 25 november 1766, en-

¹² X 257 d 1, p. 524, UUB. Denna handskrift har citerats av J. A. Almquist, a. a., säterihistoriken Nässja, och är alltså källan för hans ovannämnda kunskap om Jonas Lagergreens ätenskap.

¹³ Jfr Elgenstierna, 4, s. 461.

¹⁴ Jfr F. Wernstedt, Ur Riddarhusgenealogiernas historia (Genealogiska samfundets i Finland årskrift, 21, 1937), s. 44 f., och densamme, Riddarhusets stamtavlor. Historik, läge, önskemål (Skrifter utgivna av Genealogiska föreningen, 2, 1946), s. 4 f.

¹⁵ Generalmönsterrullor, vol. 1529: generalmönsterrulla 31 okt. 1710 över svenska adelsfanans skånska kompani: första korpralskapet, nr 122, KrA. Som nr 121 redovisas en Olof Lagergren, 22 år och liksom Johan född i Småland, vilken "lärt skomakarehandwärc". Om även denne var en broder, är uppgiften om hans tidigare yrke ytterligare ett indicium mot att de tillhörde den adliga ätten. Johan Lagergreen uppges i 1713 års generalmönsterrulla ha fått avsked (Generalmönsterrullor, vol. 1530, KrA).

¹⁶ Jfr Elgenstierna, 4, s. 460.

¹⁷ Jfr Wernstedt, Ur Riddarhusgenealogiernas historia, s. 53 f., och densamme, Riddarhusets stamtavlor, s. 8 ff.

¹⁸ Jfr Wernstedt, Ur Riddarhusgenealogiernas historia, s. 56 f.

¹⁹ Biografica, Riddarhusets arkiv. Av Personregister till rikets ständers protokoll för tiden från och med år 1809 till och med år 1866 (1935), s. 129, framgår, att hovrättsassessorns son sedermera prosten Anders Lagergren fr. o. m. 1840 representerade ätten i riksdagen, där jag ej kunnat finna den representerad tidigare efter 1680.

ligt vilket den då vid 79 års ålder avlidne löjtnanten Lagergren var son till majoren Alexander Lagergren och dennes hustru Magdalena Rosenbielke.

Vid undersökning av Tolgs dödbok²⁰ visar det sig, att Lagergren är den ende av de avlidna som försetts med uppgift om föräldrar, och att denna uppgift är tillagd mellan raderna med annan handstil än det övriga. När tillägget gjorts, torde ej kunna fastställas. Denna till sin proveniens alltså ovissa uppgift, att Jonas Lagergreen var son till den Alexander Lagergren, som representerade ätten på 1680 års riksdag,²¹ kan ej anses äga vitsord mot hans ovan nämnda uttryckliga uppgifter till konungen och riksdagen några decennier tidigare, att han ej var adelsman.²² Egendomligt är givetvis, att han kallade sin son Alexander, och man undrar, om han efter sin ungdoms bittra erfarenhet av olägenheterna med att ej vara adelsman strävat efter att ge sken av släktskap med den adliga ätt, som bar samma namn som han. I varje fall kan namngivningen ej anses vara något pålitligt indicium för släktskap med denna.

Det är troligt, att adliga ätten nr 391

Lagergren dog ut på svärdssidan 1785 med den ovan nämnda Anna Lucia Möllers styvson fänrik Johan Lagergren och på spinnsidan 1843 med hans kusin Eva Fredrika Lagergren, gift med kapten Jonas Markus Hahn.²³ I varje fall är det en ofrälse släkt som sedan 1820-talet varit inympad på dess stamträd i riddarhusgenealogierna ock alltså bör utgå ur adelskalendern.

²⁰ Tolgs kyrkoarkiv C: 1, p. 217, Landsarkivet i Vadstena.

²¹ Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll, 13 (1896), s. 384.

²² Att den i Tolgs dödbok nämnde löjtnant Lagergren måste vara identisk med den förutnämnde Jonas Lagergreen framgår av att dennes son Alexander bodde i Tolg. Hans uppgivna ålder 79 år skiljer sig endast obetydligt från uppgifter i generalmönsterrullorna 1716 och 1719, att han då var 27 resp. 30 år (Generalmönsterrullor, vol. 789 och 790, KrA). Det är en känd sak, att äldre tiders åldersuppgifter ofta ej är exakta. Av landshövdingens i Jönköpings län underåniga skrivelse 15 juli 1686, RA, framgår, att majoren Alexander Lagergren dog mellan 19 januari och 13 maj 1686, vilket innebär, att han kunde tänkas ha varit far till Jonas, om denne var född i början av 1687, men ej, om denne var född så sent som 1689, vilket ju är det mest sannolika födelseåret.

²³ Jfr Elgenstierna, 4, s. 460 f.

Nils Lindormsson (Bååt, Lennart Nilssons ätt) till Aneby och ätten Båt av Billa ännu en gång.

Av Stig Östenson

I två uppsatser i denna tidskrift, 1962 och 1965, har Hans Gillingstam visat, att den småländske frälsemannen Nils Lindormsson (Bååt, Lennart Nilssons ätt) till Aneby, vars härkomst tidigare ej varit helt säkerställd, men som enligt Per Månsson Utter tillhörde ätten Båt av Billa, var son till en i Söraby socken (Norrvidinge hd) bosatt frälselandbo Lindorm Andersson i Rottne (bel. 1538—58), och att den sistnämndes föräldrar var en viss Anders Olsson, sannolikt av ofrälse börd, och hans hustru Elin Svensdotter, systerdotter till Lindorm Matsson (Läma), vilka makar var i livet 1511. Gillingstam har dessutom i de nämnda uppsatserna framhållit en del omständigheter som talar för ett genealogiskt samband mellan Nils Lindormsson till Aneby, som förde båtvapen, och avkomlingarna till Håkan Matsson av ätten Båt av Billa, ehuru Nils Lindormssons fader ej, som Utter uppger, kan ha varit Håkan Matssons helbror. Enligt Gillingstam var Lindorm Andersson i stället dennes yngre halvbror.¹

Gillingstams hypotes motsägs emellertid av ett i detta sammanhang hittills förbisett dokument, ett brev av den 24 februari 1552, där fogden Nils Birgersson (Rosenquist af Åkershult) redogör för hur han för Gustaf I:s räkning inköpt två gårdar av frälsemannen Nils Hogenskild i Vi, om vilken det är känt, att han var systerson till Lindorm Anderssons i Rottne moder Elin Svensdotter.² Enligt detta brev hade de båda gårdarna försålts av Nils Hogenskilds moster i Rottne till biskop Ingemar i Växjö (biskop 1494—1530)

på domkyrkans vägnar med återköpsrätt för säljarens släktingar, men sedermera hade Arvid Håkansson (Båt av Billa) — son till Håkan Matsson i Billa — förvärvat dem av biskop Jöns (biskop i Växjö 1530—42), trots att denne ej hade rätt att upplåta samma gods till en annan släkt, som det heter i brevet. Nils Hogenskild hade emellertid hösten 1551 framgångsrikt fört talan mot Arvid Håkanssonson Olof Arvidsson angående de båda gårdarna — hans rätta ättleve och börd, som de betecknas i brevet — och därefter erbjudit dem till Nils Birgersson i egenskap av kronans fogde.

Av brevet framgår det sålunda, dels att Lindorm Anderssons moder Elin Svensdotter i likhet med sin son under åtminstone någon period av sitt liv var bosatt i Rottne, dels att hon omöjligen kan ha varit moder till Håkan Matsson i Billa, eftersom Nils Hogenskild i så fall inte skulle ha haft någon möjlighet att återkräva de av Elin Svensdotter försålda gårdarna från Håkan Matssons son Arvid Håkansson. Hypotesen att Elin Svensdotter som änka efter Mats Håkansson (Båt av Billa) blev omgift med Anders Olsson måste alltså avvisas. Det sannolika genealogiska sambandet mellan Nils Lindormsson och Håkan Matsson i Billa kan i stället förklaras med följande hypotes, som är väl förenlig med uppgifterna i det ovan citerade brevet från 1552:

¹ PHT 1962, s. 44—51; PHT 1965, s. 11—12; Gen 41, RA, f. 191 v.

² Gustaf I:s registratur 1552, s. 430; PHT 1962, s. 47 f. Jfr L. O. Larsson, Det medeltida Varend (1964), s. 377, not 47.

Håkan Matsson i Billa (levde 1533), som i sitt äktenskap med Ingrid Nilsson (Halvhjort av Älmtaryd) hade sonen Arvid Håkansson,³ gifte som änking om sig, tidigast 1512, med Anders Olssons änka Elin Svensdotter, Lindorm Anderssons moder. I äktenskapet föddes åtminstone två barn, sonen Olof Håkansson, som blev morfar till Lindorm Svensson (Bock af Näs) — dennes fader Sven Esbjörnsson förekommer i Nils Lindormssons till Aneby morgongåvobrev —, samt dottern Iliana Håkansson, som blev mormor till Lindorm Andersson (Stråle af Ekna) — dennes fader Anders Svensson var "bördeman" till Nils Lindormssons gods, enligt vad den senare själv uppgav 1588.⁴ Eftersom Elin Svensdotter enligt den här framförda hypotesen var styvmor till Arvid Håkansson i Billa, är det också begripligt, att denne ägde kännedom om och intresse för hennes godsaffärer och även lyckades förvärva de gårdar hon sålt till Växjö domkyrka, trots att det inte var han utan hans styvbror Lindorm Andersson och hans yngre halvsyskon Olof Håkansson och Iliana Håkansson som hade bördsrätt till dessa. Per Månsson Uters uppgift, att Lindorm "Matsson" i Rottne var broder till Håkan Matsson i Billa,⁵ får antas bero på att Utter gjort sig skyldig till en sammanblandning av Nils Lindormssons fader, som, med ett enda undantag, i bevarade handlingar är belagd som "Lindorm i Rottne", utan patronymikon,⁶ med Lindorm Matsson av Lämaätten, äldre frände såväl till Lindorm Andersson i Rottne som till dennes halvsyskon, Håkan Matssons barn.

Den äldste med full visshet kände stamfadern för ätten Båt av Billa, väpnaren Mats Håkansson, är belagd i fyra urkunder. Han var 1473 närvarande vid arvskiftet efter den 1438—61 belagde väpnaren och häradshövdingen Nils Turesson (Balk av Billa) och beseglade 1499 ett kö-

pebrev åt dennes från 1473 belagde son Jon Nilsson i Billa och omnämns dessutom vid två tillfällen på 1480-talet, dels 1484 såsom närvarande vid lagmansting i Uppvidinge härad, där han tydligen hade sin sätesgård, dels 1486 såsom medbeseglare tillsammans med bl. a. Växjökaniken Asle Eriksson åt en viss Nils Svensson, som då tillskiftade sin kusin Margareta Björnsdotter, dotter till den i Ulvarp i Stenberga socken bosatte väpnaren Björn Olofsson, gårdar i Stenberga (Östra hd) och Virserum (Aspelands hd).⁷ Att på grundval av detta torftiga källmaterial dra några bestämda slutsatser om Mats Håkansson och hans till namnet okända hustrus släktskapsförhållanden är ogörligt. Det är emellertid pga hans namn, vapen och hemvist tänkbart, att Mats Håkansson var besläktad med, ja måhända son till, den i Uppvidinges grannhärad, Aspelands härad, besuttne Håkan Ragvaldsson (båt), som 1437 på Eksebo i Virserums socken avslutade en godsaffär med Margareta Björnsdotters ovannämnde fader Björn Olofsson i Ulvarp.⁸ Likaledes förefaller det möjligt, att Mats Håkansson med sin påvisbara anknytning till

³ Biskop Brasks släktbok, s. 40, 41, 118/119. I dessa tre släkttavlor förekommer endast ett barn till Håkan Matsson och Ingrid Nilsson, nämligen Arvid Håkansson.

⁴ PHT 1962, s. 50 f. Den dotter till Håkan Matsson, som var moder till Olof Esbjörnsson (se härom, PHT 1962, s. 45), var troligen också född i sin faders andra äktenskap.

⁵ Gen 41, RA, f. 191 v.

⁶ PHT 1962, s. 50; PHT 1965, s. 11.

⁷ J. E. Almquist, Ätten Båt av Billa (SoH 1953), s. 200; Pergamentsbrev, RA, den 8 mars 1499; HH 31, s. 224, s. 232 f., s. 236.

⁸ P. Sjögren, Släkten Trolles historia intill år 1505, 1944, s. 81. En person med namnet Håkan Ragvaldsson, som förde båtvapen, förekommer 1411 i ett i Karlstorp (Östra hd) utställt brev tillsammans med Björn Olofssons fader Olof Björnsson (SD II: 1509) och var 1409 bosatt i Virserum (B 15, RA, f. 339 v—340 r), i vilken socken en viss Ragvald Håkansson och hans hustru Elin år 1401 utfärdade ett gåvobrev för sin dotter Katarina (SD I: 14). En person vid namn Ragvald Rumpa hade år 1421 en godstvist i Aspelands härad med den nyssnämnde Olof Björnsson (P. Sjögren, a. a., s. 71).

Nils Turesson i Billa,⁹ vars farfar hade samma ovanliga förnamn som Växjökaniken Asle Eriksson,¹⁰ var gift med en syster till den sistnämnde som samtidigt var yngre fränka — kanske brors- eller systerdotter — till Nils Turesson, och som uppkallade sina söner Asle och Erik Matssöner efter sin bror och sin far.

⁹ Som redan nämnts var Mats Håkansson närvarande vid arvsfiktet efter Nils Turesson

och beseglade åt dennes son Jon Nilsson i Billa, som hade barn i livet 1499 (Pergamentsbrev, RA, den 8 mars 1499), men som, i likhet med sin broder Ture, avled barnlös (Liber causarum, RA, 43: I: 2) och efterträddes i Billa av Mats Håkanssons son Håkan Matsson, vars barnbarn 1562 innehade två gårdar i Furuby som vid arvsfiktet 1473 hade tillfallit Nils Turessons båda söner (SoH 1953, s. 200 f.; PHT 1962 s. 51).

¹⁰ SoH 1953, s. 200. Äldre svenska frälsesläkter 1: 1 (1957) s. 76. Larsson, a. a., s. 477. Sveriges medeltida personnamn, h. 2 (1973), sp. 184 f.

Asle Sonesson
i Billa, bel. 1387—90

Ture Aslsson i Billa, bel. 1409—24, g. m.
Kerstin Larsdotter (levde 1451), dotter till
Lars Holmgersson djåkn och Karina Torsdotter

Ragvald Håkansson (levde 1401),
g. m. Elin och trol. bosatt i Virserum
(möjl. id. m. Ragvald Rumpå, 1421)

Nils Turesson i Billa, bel. 1438—61, g. m.
Birgitta Pedersdotter (levde 1473)

?N. N.

Håkan Ragvaldsson (båt) i Virserum,
bel. 1409—37, g. m. N. N.
?

Jon Nilsson
i Billa, bel. 1473—99,
g. m. N. N.
barn, levde 1499

Ture Nilsson (levde 1473)
Karin, g. m.
Gregers Svensson
(Högnalövsätten)

Ingeborg,
g. m. Magnus
Drake (från Sunnerbo)

Asle Eriksson, ?N. N., g. m.
kanik i Växjö,
bel. 1477—88

Mats Håkansson (Båt av Billa),
bel. 1473—99

Håkan Matsson i Billa (levde 1533)
g. 1) m. Ingrid Nilsdotter (Halvhjort av Älmtaryd), 2) m. Elin Svensdotter, änka e. Anders Olsson

Asle Matsson i Ekrå, g. m.
Ilana Nilsdotter (Slatte från Frø)
Erik Matsson i Kråkenäs, möjl. g. m.
Bengta Olofsdotter (Galle, äldre ätten)*

Arvid Håkansson
i Billa,
bel. 1530—37

Olof Håkansson
i Billa
bel. 1535—o. 1543

Ilana (Elin) Håkansdotter**
g. 1) m. Olof Hvit, † före 1550
2) m. Peder Nilsson, kyrkoherde
i Hovmantorp 1545—75

Lindorm Andersson
i Rottne, bel. 1538—58

Båt av Billa

Bååt, Lennart Nilssons ätt

* Bengta Olofsdotters (Galle, äldre ätten) make hette enligt biskop Brass släktbok (s. 118/119) Erik Matsson och kan i likhet med hennes under 1500-talets första hälft levande bröder och svågrar antas ha varit bosatt i Småland. Identifieringen med Erik Matsson av ätten Båt av Billa ligger nära till hands.

** Eftersom kyrkoherden Peder Nilssons hustru i ett vittnesmål 1618 kallas för Juliana (Genealogisk tidskrift V, s. 122), är det troligt, att hon hette Ilana och ej Elin.

Ericus Olai, Engelbrekt och Karl Knutsson

Av *Ann-Sofie Kälvemark*

Ericus Olais förhållande till Karlskrönikan, hans huvudkälla för den senare delen av historieverket *Chronica regni gothorum*, har aldrig blivit utrett. I en recension i *Scandia* 1929 påpekar Ernst Nygren också svårigheten att genomföra en källkritisk undersökning av Ericus' förhållande till Karlskrönikan enbart med stöd av den tryckta edition av krönikan, som på 1860-talet utgavs av G. E. Klemming. Denna grundar sig huvudsakligen på det bevarade originalkonceptet, medan de senare handskrifter, som innehåller både Eriks- och Karlskrönikorna, blivit föremål för sammandrag och strykningar. Nygren menar, att Ericus Olai måste ha använt en sådan, starkt förkortad redaktion. I samband med detta nämner han en särskild handskrift, *codex Upsaliensis C 62*.¹ I sin artikel om Ericus Olai i *Svenskt biografiskt lexikon* återkommer Nygren till denna handskrift: "Den företer nära överensstämmelser med stoffurvalet hos Ericus Olai. Texten har nämligen starkt beskurits i de avsnitt, där 'marsken' är huvudpersonen eller vissa politiska tvistefrågor behandlas, medan Engelbrektspartiet lämnats orört."²

Omfanget och karaktären hos den redaktion av krönikan som Ericus använt kommer jag här att närmare söka bestämma. Med utgångspunkt i denna undersökning kommer därefter Ericus' förhållande till krönikan — ifråga om innehåll och tendens — att närmare analyseras.

Karlskrönikans Engelbrektsparti upptar i originalversionen i Klemmings utgåva 2050 vv. Detta motsvaras i C 62 av ca

800 vv. Engelbrektsavsnittet har alltså beskurits ganska starkt, dock mindre än följande avsnitt av Karlskrönikan. Genomgående har i C 62 större eller mindre partier överhoppats. Detta har ofta skett utan att någon förmedlande övergång eller förklaring insatts.

Strykningarna har i särskilt hög grad gått ut över de ofta schablonmässiga skildringarna av de olika upprorshärarnas tåg genom landet och deras belägringar och stormningar av olika befästningar. Ibland har flera sådana avsnitt helt eller så gott som helt strukits och därvid har namn på befästningar och deras befälhavare utelämnats.³ Även berättelser om möten och förhandlingar har drabbats av strykningar men däremot endast en gång fullständigt uteslutits.⁴ Till stor del har strykningarna också gått ut över Engelbrekt och hans bedrifter, fr. a. i samband med fälttågen genom landet. Ingenting tyder på att C 62 skulle vara tendentiös till förmån för Engelbrekt. Inte heller finns det några utslutningar, som skulle kunna vara speci-

¹ Nygren, Ernst, recension av I. Andersson, *Källstudier till Sveriges historia 1230—1436*, (*Scandia* 1929), s. 102 f.

² Nygren, Ernst, Ericus Olai, (*SBL* 14, 1952), s. 226.

³ Detta gäller t. ex. skildringarna av Erik Pukes fälttåg i Norrland och på Åland, *Rimkrönikor II* vv. 948—995, Rekarneböndernas uppror, vv. 1002—1028, belägringen av Stegeholm 1434, vv. 1235—1265, Värmlandsböndernas uppror vv. 1330—1387, striderna i Stockholm 1436, vv. 2186—2268, Engelbrekts återerövring av landet vv. 2327—2476, 2513—2536, 2543—2569.

⁴ Skildringen av dagtingan i Sigtuna är utsluten, *ibid.* vv. 1624—1679.

ellt riktade mot Karl Knutsson. Så är t. ex. i C 62 det avsnitt, där marskens alla förtjänster prisas, så gott som obeskuret.⁵

Det kan i motsats till Nygrens ovan anförda påstående fastslås att Engelbrektsdelen i C 62 starkt förkortats och att det, i varje fall i detta parti, är omöjligt att utläsa någon tendens för Engelbrekt och mot Karl Knutsson.

Har Ericus Olai använt C 62? Vid en jämförelse mellan *Chronica* och handskriften kan man finna ett par likheter beträffande stoffurvalet. Det rör sig om gemensamma uteslutningar. Berättelsen om köpmännens och böndernas lidanden och klagomål under konung Erik återfinns varken i C 62 eller hos Ericus Olai.⁶ Detsamma gäller avsnitten om striderna i Stockholm och om Engelbrekts begravning och hans dyrkan som helgon.⁷ Men dessa likheter uppvägs av betydande olikheter. Ericus Olai har från *Karlskrönikan* hämtat en stor mängd stoff utöver det som finns i C 62. Som exempel kan nämnas den långa, i C 62 övervägande uteslutna skildringen av hur Engelbrekt återerövrar landet år 1436. Genomgående kan påpekas, att Ericus Olai på ett flertal ställen nämner namn på befästningar och befälhavare, som överhoppats i C 62. Det är alltså tydligt, att Ericus Olai använt en betydligt utförligare handskrift än C 62.

Ovan har nämnts ett par större uteslutningar i *Chronica* i förhållande till Klemmings utgåva av *Karlskrönikan*. Men i allmänhet är Ericus mycket fullständig i fråga om fakta. Han har således inte utelämnat namnet på någon av de många befästningar, som nämns i *Karlskrönikans* Engelbrektsavsnitt och han nämner i allmänhet också namnen på de personer, som nämns i *krönikan*. Fastän han ofta är mycket kortfattad vad gäller förloppet av strider, beläringar etc. ger han dock alltid en antydning om eller sammanfattning av händelseförloppet. Vid skildringar av förhandlingar, möten och viktigare uppgörelser är han mera utförlig och följer i all-

mänhet noga texten i utgåvan av *Karlskrönikan*. Det förefaller troligt, att den handskrift Ericus Olai använt, varit, om inte lika fullständig som originalhandskriften, åtminstone föga nedkortad. Nygrens antagande, att Ericus' inställning till Engelbrekt och Karl Knutsson delvis skulle kunna förklaras utifrån den redaktion av *Karlskrönikan* som varit hans förlaga, förefaller alltså vara felaktigt. En ingående jämförelse mellan *Karlskrönikan* och *Chronica* bör emellertid ytterligare belysa problemet och möjliggöra en mer ingående analys av hur Ericus arbetat med sin källa. För en sådan jämförelse kommer här med stöd av det ovan anförda Klemmings utgåva av *Karlskrönikan* att användas.

Det har redan påpekats, att Ericus Olai här nära följer *Karlskrönikan*. Endast sporadiskt kan man spåra inflytande från andra källor. Emellertid förekommer på några ställen omkastningar och ändringar av *krönikans* uppgifter.

Vid redogörelsen för förhandlingarna om förlikningsfördrag mellan kung Erik och svenskarna i Halmstad i maj år 1435 förbigår Ericus Olai ett flertal uppgifter från *krönikan*. Det gäller uppgifter dels om skadestånd och egendomars återlämnande, dels om konungens ed och uppriktighetsförklaringar av lag och rätt. Dessa uppgifter återfinns man emellertid insatta i hans därpå följande skildring av förhandlingarna i Stockholm i september samma år.

Rimkrönikor II vv. 1716—1719

(om Halmstadsförhandl.)

Swa scal han them oc latha niwtha/ thera lagh oc rätt ey af bryta/ oc holla the eedha han hafde sworet/ tha the hafde hanom til konung koret/ . . .

SRS 2: 1 s. 134

(om Stockholmsförhandl.)

Eratque prima et tota instantia Sueorum,

⁵ Ibid. vv. 2766—2777.

⁶ Ibid. vv. 2186—2268.

⁷ Ibid. vv. 2186—2268 och vv. 2738—2765.

ut permitterentur in libertate sua, juxta Leges patriae antiquas et approbatas uti bonis suis; et quod deputarentur, qui justitiam ministrarent, juxta quod Rex juraverat tempore coronationis suae.

Rimkrönikor II vv. 1704—1713

Mellen konungen oc riket war thz swa flyt/ at aller skadhe war mellom them qwit/ vten then schadha the suensca fingo tha/ the lybescha gregers magnusson j öresunde fa/ oc vtan then rekenscap konungen krafde/ af hans fogda hans län förre hafde/ huar sculle sit jordhagotz frijt ater fa/ som hwarium war tha tagit j fra/ oc sculle vppo förnämpda tijdh/ konungen antwordis slot oc län frijth/ . .

SRS 2: 1 s. 135

Quibus gestis regnum restituerunt manibus Regis, cum castris civitatibus et munitioibus universis, pro quibus Engelbertus impenderit tot labores, et ex utraque parte juratum est, quod omnia essent utrinque pacata, omnes neglectae injuriae, omnia damna remissa, excepta captivitate Sueorum per Lubecenses in Öresund, et ratiocinio Praefectorum, sicque omnia in statum pristinum redierunt.

Ovanstående utdrag visar hur Ericus Olai direkt överflyttat partier från redogörelsen för Halmstadsdagtingan till sin skildring av Stockholmsmötet.

Det långa tal Ericus Olai låter Engelbrekt hålla vid rådmötet i Vadstena 1434 har ingen direkt motsvarighet i Karlskrönikan. Talets innehåll är huvudsakligen en tillbakablick på förhållandena under Albrekt av Mecklenburgs, drottning Margaretas och Erik av Pommerns tid, varvid dessa anklagas för främlingsförtryck, olaglig beskattning och plundring. Denna framställning av regenterna är i stort sett en upprepning av den som givits tidigare i Chronica. I talets början berättas, att drottning Margareta strävade efter att föra över alla pengar från Sverige till Danmark och lade på svåra skatter: "videlicet Rumpeskat et de quolibet fumo unam marcam et pro redemptione Gotlandiae XII oras de quolibet aestuario vel stuba

regni, nulla excepta et Drotningamarck, ceteraque quorum non est numerus".⁸ Uppgiften om beskattningen för återinlösningsen av Gotland återkommer strax där- efter i en redogörelse för hur Gotland under Albrekt av Mecklenburg pantsattes till Tyska orden och sedermera återinlöstes av drottning Margareta. Denna redogörelse går tillbaka på ett avsnitt i början av Karlskrönikan.⁹

Rimkrönikor II vv. 50—57

eth annat vpsath hon betenkte/ mz the pryska at dechtinga swa/ och ther meth gotland ater fae/ ffor XX twsant nobele stoth thz j pand/ thz wilde the haua j geen for sand/ hon loffuadhe thöm thz ater faa/ och lagde en skat a sverige swa/ aff huar stube xij öre stokholms vtgiffua/.

SRS 2: 1 s. 129

Et nota hic, quod Rex Albertus exposuit Gotlandiam pro XX millibus nobilium Anglicorum, aut ut loqui moris est, nobulorum. Regina autem Margareta et nepos suus Rex Ericus accepta de regno tam immensa summa, qualem et quantum faciunt totiens XII orae, quot sunt stubae in toto regno et attinentiis ejus, redemerunt Gotlandiam X millibus nobulorum.

Karakteristiken av Erik av Pommern återger de hos Ericus Olai vanliga anklagelserna och dragen. Uppgifterna om Eriks rådgivare Köningsmark och dennes åtgärder har också hämtats från Karlskrönikan.

Rimkrönikor II vv. 646—659

The fatige bönder j sverige ära/ höglica the her mote kära/ konungin en panningstadga stichtade/ herra henning koningmark thz dichtade/ Sidan then penningstadga war sath/ tha wordo mang gozen

⁸ SRS 2: 1 s. 129.

⁹ Ett avsnitt, som delvis berör samma uppgifter, finns i Förbindensedikten, Rimkrönikor I vv. 582—586: "ty fik han the prytzka volla/ en deell aff ryket till een panth/ thz war gotland sisher jak försanth/ för XX^M nobla swara/ een stor summa mondeth vara."

ödhalagt/ Riket plagadis mz stora dödha/
ther mz lagdis gozen ödha/ the fatiga
bönder som ater liffwa/ jämstor stadga
sculle the giffwa/ ther forre hundrada
bönder boodhe/ ther finnas nw naplika
tiwgu godhe/ Jämstor skat wille konungin
haua/ som thz war lagt a första daga

SRS 2: 1 s. 130

Hic (Königsmark) igitur de regno Sueciae,
tale dedit Regi consilium de tributo
perpetuo imponendo, ut de singulis
Contractis, Territoriis, Districtibus et
Civitatibus solverentur certae denariorum
summae, in hunc finem, ut quantumcun-
que regnum hominibus vacuaretur, sive
pestilentiiis, sive guerris sive modis aliis;
quantumcunque etiam homines depauper-
arentur angustiis et caristiis, talliationibus,
sicut ipse facere intendebat, nihil Regi in
suis obventionibus deperiret: solverent
enim vivi pro mortuis, et habentes aliquid
pro nihil habentibus essent perpetuo
obligati.

Ericus Olai skriver därefter, att skatten
inte var laglig eller följde gammal sed.
Konungens enda strävan var att utplundra
riket och föra allt han kunde till Dan-
mark. Även till dessa uppgifter finns mot-
svarigheter i Karlskrönikan.¹⁰

En närmare jämförelse mellan Chronica
och Karlskrönikan visar emellertid också
att det finns påtagliga skillnader. Tillägg,
förändringar och utelämnningar i det från
Karlskrönikan hämtade materialet för-
vandlar i viktiga avseenden detta stoff.
Skillnaderna ger hållpunkter för en be-
dömning av Ericus inställning till Engel-
brekt och Karl Knutsson.

I sin framställning av underhandlingar-
na i Halmstad år 1435 mellan kung Eriks
ombud och svenska rådsherrar namnger
Ericus två av deltagarna: ärkebiskop Olov
Larsson och Engelbrekt. Han tycks därvid
ge Engelbrekt positionen av förhandlings-
ledare för svenskarna: "Vnde in eadem
Dieta Engelbertus et ceteri Sveci restitue-
runt ad manus Regis Hallandiam cum
civitatibus et castris".¹¹ Strax härefter skr-
ver han: "Interim Engelbertus fecit fodi
circa Telgas, pro navibus educendis fove-

am".¹² Under det att Halmstadsförhand-
lingarna pågick grävdes alltså på Engel-
brekts uppdrag en kanal vid Södertälje.
Jämför man dessa uppgifter med Karls-
krönikans framställning, finner man att
Engelbrekt där inte nämns som deltagare
i Halmstadsförhandlingarna. Det står en-
dast: "Erchebiscop af Suerige mötte oc
tha therä/ Manghe godhemän mz hanom
ära".¹³ Uppgiften om kanalen vid Söder-
tälje har följande lydelse: "Mädhen the
herra then dechtingen haua/ begynte
engelbert i telge graffwa".¹⁴ Enligt kröni-
kan deltog Engelbrekt alltså inte i Halm-
stadsmötet utan var vid tiden för detta
sysselsatt med kanalbyggande. Krönikans
uppgifter är med sanningen överensstäm-
mande, ty i det bevarade preliminära för-
likningsfördraget nämns Engelbrekt var-
ken som deltagare eller bland dem som
bevitnat fördraget.¹⁵ Ericus har, medvetet
eller omedvetet, förvanskat Karlskröni-
kans uppgifter i sin strävan att framhäva
Engelbrekts makt och betydelse.

I Karlskrönikan framträder så småning-
om en medtävlare till Engelbrekt i fråga
om makt och inflytande, marsken Karl
Knutsson. Han står enligt krönikan inte
Engelbrekt efter i ädelt sinnelag och goda
avsikter.¹⁶ Hur ställer sig Ericus Olai till
Karl Knutsson? Är han villig att tillerkän-
na honom en plats vid sidan av Engel-
brekt och i likhet med Karlskrönikan se
denne som en företrädare till Karl Knuts-
sons kungadöme? — I januari 1436 höll
svenskarna ett möte i Arboga och beslöt
att ånyo uppsäga kung Erik tro och lyd-
nad, om han inte stod vid sina givna löf-
ten. Därefter begav de sig till Stockholm,
som innehades av Erik Nilsson (Gyllen-
stierna). Både krönikan och Ericus Olai
framställer Engelbrekt som initiativtagaren

¹⁰ Jfr Rimkrönikor II vv. 524—527.

¹¹ SRS 2: 1, s. 134.

¹² Ibid.

¹³ Rimkrönikor II vv. 1688—1689.

¹⁴ Ibid. vv. 1740—1741.

¹⁵ ST III s. 126 och s. 130.

¹⁶ Se t. ex. Rimkrönikor II vv. 2766—2777.

till detta företag. I krönikan nämns dock marsken särskilt: "Engelbert sagde til marsken thz/ her marsk j sculle och ridha mz".¹⁷ Vid ankomsten till Stockholm tågade svenskarna fram till stadsportharna, som stängdes för dem. Efter givet fredstecken skickades två tyska borgmästare ut från staden för att underhandla. Då inte något resultat uppnåddes återvände de in i staden och kom ut igen, först en andra, sedan en tredje gång. Denna sista gång togs de tillfånga av de uppretade svenskarna.¹⁸ På ett par punkter finns skiljaktigheter mellan krönikan och Ericus Olai, som kan vara av intresse i sammanhanget.

Rimkrönikor II vv. 2043—2044
Marsken oc herra gutzskalk beyncytzon/
Engelbert oc joan karlsson/ . . .

Ibidem vv. 2051—2053
Marsken them tilspoorde/ hwj the then
orät gjorde/ at the matte ey swa frij j
staden fara/ . . .

Rimkrönikor I vv. 2073—2082
Marsken sporde än the suensca matto
jn/ Bradheliga swarde the marsken tha/
konungen haffuer eyg befäld oss swa/
Marsken swardhe hwat konungen haffuer
bestelt/ tha är mich thz aff riket befäldt/
ok greep en borgmestare widh hans hals/
han hiolt hanom hard för ytan fals/ en
sin swen munde han hanom fa/ then
andra borgarmestare grep engelbert tha/

SRS 2: 1 s. 136
Tunc quatuor principiores eorum,
videlicet Engelbertus, Carolus Knutson
Marscalcus, Dnus, Gotscalcus Benktsson
et Ioan Karlson . . .
Ad quos egressi duo Proconsules Ale-
manni interrogati, cur eos a loco ex-
cluderent . . .

SRS 2: 1 s. 136
Interrogati tamen denuo, ane eis liceret
intrare? responderunt quod illa vice non
forent admittendi. Tunc callide signo
pacis suppresso, quia promissum erat
Proconsulibus exire et ad suam securi-
tatem redire ad quam bina vice redire
permissi fuerunt, iterumque sine nova
assecuracione egressi, apprehensi sunt et
captivi abducti.

Textutdragen ovan visar hur Ericus Olai vid uppräknningen av de fyra ledarna sätter Engelbrekt först i motsats till krönikan, där marsken står först. I fortsättningen är det enligt krönikan marsken, som för ordet. Det är han, som ställer frågorna och till honom riktar borgmästarna sina svar. Det är också han, som går till handling och "griper en borgmästare vid halsen". Engelbrekts handlande är närmast sekundärt i förhållande till marskens och man får av krönikans framställning intrycket, att det är marsken, som är den främste av de två. Ericus Olai har på dessa ställen konsekvent ersatt "marsken" med en neutral pluralform. Ericus Olai vill tydligen inte vidkännas den ledarställning, som krönikan ger marsken. Av hans framställning får man snarast intrycket, att det är Engelbrekt, som innehar denna. Marsken kan av Ericus Olai inte accepteras som jämbördig med eller rent av överordnad Engelbrekt och detta framgår ännu tydligare i det följande.

Efter upträdet vid stadsportharna trängde svenskarna in i Stockholm. Erik Nilsson vidtog försvarsåtgärder. Svenskarna belägrade slottet under Karl Knutssons och Erik Pukes ledning. Ericus Olai skildrar dessa händelser i anslutning till Karlskrönikan.¹⁹ Men därefter gör han ett hopp i händelseförloppet, om man jämför med krönikan. Det överhoppade partiet berör huvudsakligen de följande striderna i Stockholm och — anmärkningsvärt nog — valet av rikshövitsman.²⁰ Som bekant fick vid detta val Karl Knutsson den stora majoriteten av rösterna, men Engelbrekt och Erik Puke framtving efteråt, att Engelbrekt utsågs till rikshövitsman jämte Karl Knutsson. Då Ericus Olai uteslutit skildringen av rikshövitsmannavalet kan detta inte ha berott på, att han inte känt till det.

¹⁷ Rimkrönikor II vv. 2020—2021.

¹⁸ SRS 2: 1 s. 136.

¹⁹ Rimkrönikor II vv. 2083—2181, SRS 2: 1 s. 137.

²⁰ Rimkrönikor II vv. 2182—2338.

Han skriver nämligen längre fram om Karl Knutsson: "Post mortem Engelberti, assumptus est in generalem et unicum provisorum et gubernatorem regni Carolus Knutson Marscalcus, qui etiam vivente Engelberto cum eo coeperat, ex Nobilium electione, ipso consentiente, regnare".²¹ Uttrycket "ex Nobilium electione" åsyftar naturligtvis rikshövitsmannavalet. Först i denna notis, som inleder avsnittet efter berättelsen om Engelbrekts död antydes den maktställning, som marsken redan tidigare innehade.

Det är tydligt, att Ericus Olai inte velat se Karl Knutssons betydelse och förvanskad och uteslutit viktiga avsnitt i Karlskrönikans skildring. Effekten av dessa ingripanden är tvåfaldig; Engelbrekts betydelse understryks och förstärks, medan Karl Knutssons ställning och insatser förringas.

Ytterligare en belysande skiljaktighet finner man i Ericus' skildring av Pukefejden efter Engelbrekts död. Erik Puke framställs både i Karlskrönikan och hos Ericus Olai som Engelbrekts närmaste medhjälpare och var bl. a. ledare för fälttågen i Norrland och på Åland och ledde tillsammans med Karl Knutsson belägringen av Stockholm år 1436. När Erik Puke och Karl Knutsson efter Engelbrekts död blir rivaler om makten, tar Karlskrönikan naturligt nog Karl Knutssons parti. Erik Puke framställs som listig och svekfull. Han står upprepade gånger Karl Knutsson efter livet och gör sig skyldig till förräderi.²² Den bild Ericus Olai ger av Puke är en annan. Då han införes i skildringen sker det med följande ord: "Eo tempore erat vir quidam nobilis, strenuus, ainmosus, bellicosus et magnanimus . . . Ericus Puke vocatus."²³ Vid Stockholmsbelägringen kallas han "militaris, vir strenuus".²⁴ Då det gäller Pukefejden får man intrycket, att Ericus Olais sympatier är på Pukes sida. Han nämner särskilt, att Puke var Engelbrekts vän och förbundne: " . . . Ericus Puke, qui Engel-

berto fuerat familiaris et dilectus et in societatem conjuratus".²⁵ Ericus Olais inställning till Puke bör ha präglats av hans syn på Engelbrekt men innebär samtidigt ytterligare ett exempel på att Karl Knutsson inte självklart framstår i positiv dager.

I sin uppsats om Ericus Olai som politiker har Erik Lönnroth tagit upp historieskrivarens inställning till Karl Knutsson i samband med maktkampen mellan Jöns Bengtsson (Oxenstierna) och Karl Knutsson under 1460-talet. Lönnroth påpekar, att Ericus Olai visserligen tar avstånd från Jöns Bengtsson, men att han fördensskull inte ställer sig på Karl Knutssons sida. Tvärtom — en genomgång av *Chronica* framställning av Karl Knutsson ger vid handen en rad insinuationer och försiktigt hållna anklagelser mot denne. Också den karakteristik av Karl Knutsson, som Ericus ger i slutet av *Chronica* innehåller drag, som knappast kan betraktas som positiva. "Ordvalen ger vid handen, att Ericus velat undvika direkta anfall på Karl Knutsson, men ivrigt och konsekvent satt in sidostötar mot honom".²⁶

Detta förhållande sätter Lönnroth i samband med den politiska riktning Ericus Olai företrädde. Han tillhörde Uppsala domkapitel och identifierade sig följaktligen med den förmedlande inställning som ärkebiskop Jakob Ulfsson intog under unionsstriderna under 1460-talets sista år. Hans kritiska inställning mot Karl Knutsson blir mot denna bakgrund naturlig, men de. Det bör ha varit oklokt att under Sten

²¹ SRS 2: 1, s. 140.

²² Rimkrönikor II vv. 2766—4427 passim.

²³ SRS 2: 1, s. 128.

²⁴ *Ibid.* s. 137.

²⁵ *Ibid.* s. 140.

²⁶ Lönnroth, Erik, Ericus Olai som politiker, s. 133 f. (Från svensk medeltid, 1959). — Jfr också Westin, G. T., *Historieskrivaren Olaus Petri* (1946), s. 76: "Ericus Olai har väl i Karl Knutsson sett en förkämpe för sitt allmänpolitiska program, men han har inte i alla avseenden givit denne sitt oreserverade stöd. . . . Det är en karakteristik, där kritiken överväger."

samtidigt också den försiktighet han visa-
Stures — Karl Knutssons systerson —
regim alltför öppet framföra sådana åsik-
ter.

De iakttagelser som i denna undersök-
ning gjorts rörande Ericus Olais inställ-
ning till Karl Knutsson stämmer väl in i
och belyser ytterligare det mönster Lönn-
roth tecknat. Nedvärderingen av Karl
Knutsson har skett med små medel; knapp
märkbara utan en noggrann undersökning
av hur Ericus använt sin huvudkälla,
Karlskrönikan. Kontrasterad mot den veri-
tabla svartmålning historieskrivaren i sam-
ma avsnitt ägnar Erik av Pommern före-
faller Karl Knutsson inte särskilt negativt
framställd. Men sedd mot den tendens
som återkommer mot Karl Knutsson och

det sätt på vilket Ericus förändrat kröni-
kans uppgifter blir bilden en annan.

Har Ericus Olais avsikt varit att i första
hand glorifiera Engelbrekt eller har hans
huvudsyfte varit att förringa och nedvär-
dera Karl Knutssons insatser? Frågan är
svår att besvara; båda syftena går väl att
förena med varandra och hänger också in-
bördes samman. Glorifierandet av Engel-
brekt sker i hög grad på Karl Knutssons
bekostnad. En konsekvens av detta blir att
Ericus i motsats till Karlskrönikan inte
alls ser Karl Knutsson som den som full-
följer Engelbrekts verk — tvärtom. Jäm-
förd med Engelbrekt, frihetens försvarare
och en rikets fullkomlige styresman, fram-
står Karl Knutsson som en ganska slät-
struken figur. Kontrasten bör knappast ha
varit omedveten för Ericus Olai.

Två Birgittinska data

Av Jan Liedgren

1. Ulf Gudmarssons dödsår

I en uppsats i *Personhistorisk Tidskrift* 1973 har Sara Ekwall påpekat en rad motsägande årtalsuppgifter i traditionen kring den heliga Birgitta, främst kanonisationsprocessakterna (*Acta et Processus*), och visat, att några av dem bero på neapolitansk beräkning av årets början,¹ och att andra bero på att man räknat antalet år på annat sätt än vi nu vanligen göra. Bland annat har man under kanonisationsprocessen uppenbarligen föreställt sig, att Birgittas make, lagmannen och riddaren Ulf Gudmarsson, dött 1346. Författarinnan påpekar också, att den traditionella dateringen av Ulf Gudmarssons dödsdag till den 12 februari 1344 byggs på de nära likalydande uppgifterna i Vadstenadiariet² och på gravstenen från Alvastra klosterkyrka, nu i Statens historiska museum³, men att dessa båda tillkommit först efter 1391. Hon anser sig därför böra förkasta den senare tillkomna dateringen 1344 och räkna med att Ulf Gudmarsson dött 1346 och att därför också detta är året för Birgittas första viktiga revelationer, en mening, som hon redan antytt 1965 i sitt arbete "Vår äldsta Birgitta-vita".⁴

Under arbetet med att utvälja samtida urkunder av och om Birgitta för en utställning i Riksarkivet hösten 1973 och att sammanställa en katalog därtill, "Den heliga Birgitta. Liv och verk speglade i riksarkivets 1300-talsurkunder" (stencil), har jag ånyo haft anledning att överväga frågan om Ulf Gudmarssons dödsår.⁵ Av bevarade originalbrev veta vi, att herr Ulf förekommer som sigillvitne i Riseberga

19 mars 1343 vid två brev (DS 3689—90) av Birgittas moster Ramborg Bengtsdotter, att han köper två gårdar i Vårdnäs socken 8 september 1343 (orig. perg., otryckt, RA)⁶ och att han jämte andra riddare såsom löftesman beseglat fördraget i Varberg 18 november 1343 (DS 3743) mellan konung Magnus och konung Valdemar. Utan att herr Ulf alls nämnes har Birgitta Birgersdotter och hennes måg Eggard van Kyren den 22 augusti 1344 utfärdat ett brev (DS 3822), varigenom de tillbyta sig jord i Ekebyborna socken av Linköpings domkyrka. Om Ulf då varit i livet, skulle han såsom Birgittas målsman ha utfärdat brevet; åtminstone borde hans samtycke ha åberopats. Redan den 1 maj 1344 måste emellertid Ulf ha varit död. Då gör nämligen riddaren Gustaf Tunesson en överenskommelse (DS 3778) med sin svåger riddaren Magnus Gudmarsson om det blivande arvet efter Gustafs barnlösa maka Katarina Gudmarsdotter, ty Magnus säges nu vara denna sin systers ende laglige arvinge. Östgötalagen kände nämli-

¹ Det kan tilläggas, att några mirakler i akterna anges ha skett i början av 1374 (enligt florentinsk räkning) i stället för i början av 1375 (enligt circumcisions-stil), t. ex. återuppväckandet av gossarna från Folkärna, vilket ej kan ha ägt rum förrän Katarina Ulfsdotter och Magnus Petri återvänt till Vadstena med Birgittas relik.

² Facsimile-ed. *Corpus Codicum Suecicorum Medii Aevi*, vol. XVI (1963), s. 1.

³ S. Gardell, *Gravmonument från Sveriges medeltid* (1945—46), I nr 188, II fig. 140.

⁴ VHAA:s handl. *Hist. serien* 12 (1965), s. 58 f. not 12.

⁵ Jfr rec. i PHT 1965, s. 85.

⁶ Jfr rec. i PHT 1963, s. 149.

gen lika litet som västgötsk lag någon istadarätt för arvlåtarens brorsbarn, när en broder levde.⁷ Sedan herrarna Gustaf och Magnus avlidit, stadfästes överenskommelsen av konungarna Magnus och Håkan 21 juli 1363 (DS 6823) för Magnus Gudmarssons arvingar, dvs. dottern Ingeborg, stammoder för ätten Bielkes alla medlemmar under senmedeltid och nyare tid.⁸

Att den heliga Birgitta bott i en byggnad norr om Alvastra klosterkyrka och haft tillträde till cisterciensermunkarnas klosterkyrka, vet man genom ett brev 29 juli 1374 (RPB 1088) av Ramborg Knutsdotter, som då tillförsäkrade sig samma rättigheter. Ulf Gudmarsson kan ej ha bott vid klostret någon längre tid; att han blivit munk där synes vara uteslutet — Birgitta hade då näppeligen fått sitta vid hans dödsbädd, som traditionen berättar. Troligen ha Ulf och Birgitta träffat ett särskilt avtal med abboten i Alvastra om formerna för deras vistelse i klostrets närhet. Detta bör ha liknat den överenskommelse, varigenom abboten och konventet i Varnhem 5 augusti 1352 (DS 4837) tillförsäkrade Magnus Gudmarsson och hans hustru fri kost under deras livstid i Varnhems cisterciensermunkkloster, dock med rätt för dem att fara därifrån ”medh sik ok sino gozse”, om klostret ej uppfyllde sina åtaganden till deras nöje; anmärkningsvärt är att brevet härom beseglades av abboten i Alvastra. Ulf och Birgittas avtal med Alvastra kan i varje fall ej ha varit av samma slag som det brev 8 september 1348 (DS 4362), varigenom tvenne makar skänkte vissa jordagods till Riseberga nunnekloster mot att de fingo bostad i klostret till sin död. Heliga Birgitta lämnade ju Alvastra och stiftade ett nytt kloster i Vadstena.

Av anförda samtida källor synes det mig framgå, att Ulf Gudmarsson dött i Alvastra vintern 1343—44. Gravstenens och Vadstenadiariets uppgift om dödsdagen 12 februari 1344 är därför rimlig; den

kan vara hämtad från en obituarienotis i Alvastra kloster, vare sig denna införts i klostrets annaler, i ett kalendarium, i en förbönslängd eller på annat sätt.

Att akterna i kanonisationsprocessen antaga 1346 som Ulf Gudmarssons dödsår, kan bero på att de svenska vittnena saknat verklig kunskap om året och antagit, att Birgittas revelationer börjat samma år som konung Magnus och drottning Blanche utfärdade sitt stora testamente för Vadstena kloster. Originalbrevet av den 1 maj 1346 (DS 4069) bär Vadstena klostrets arkivsignum a I, och även om detta signum först åsatts under första hälften av 1400-talet, så framgår av ett råfstetingsdombrev 16 augusti 1399 (RPB 3003), att det beseglade originaltestamentet redan då fanns i klostrets ägo.

2. Biskop Hemmings resa för medling i hundraårskriget

Under kanonisationsprocessen berättade prior Petrus Olavi av Alvastra den 30 januari 1380 i sin ”deposicio copiosissima” bl. a. en episod från sin och biskop Hemmings av Åbo resa till Frankrike och England för att, enligt gudomligt uppdrag till Birgitta, överlämna vissa revelationer om dessa rikens konungar och om fredsmäkling mellan dem. Konungarna hade föga aktat på vad biskopen hade att framföra, men i en dröm hade Birgitta tröstat denne.⁹ Mera knapphändigt redovisas episoden också i biktfadernas Vita beate Birgitte.¹⁰ Man har tidigare varit mest böjd att tidfästa denna resa till 1346—47, men Birgit Klockars har visat, att Hemmings legation snarare bör hänföras till tiden

⁷ Se A. F. Liljeholm, Medeltida arvslagar och släktskapsbestämning (PHT 1950), s. 104.

⁸ Jfr Äldre svenska frälseläkter I: 1 (1957), s. 92, och I: 2 (1965), s. 202.

⁹ Acta et processus canonizacionis b. Birgitte (ed. I Collijn 1924—31), s. 512. Jfr även facsimileutgåva 1920 med inledning av I. Collijn, fol. CCxiii v.

¹⁰ A & P, s. 82 f., 620.

februari 1348—juli 1349.¹¹ Hon har också påpekat, att biskopen i en av Birgittas Revelationes extravagantes (85) får befallning att gå ut som sändebud till de dåliga kristna och att hålla sig beredd att resa instundande påsk.¹²

Ett märkligt fynd i Cambridge¹³ av Sven Stolpe ger en slående bekräftelse på docent Klockars' iakttagelser. Stolpe har först publicerat aktstycket i en festskrift 1972¹⁴ och sedan också kommenterat det i sin bok om Birgittas svenska tid 1973.¹⁵ Han framhåller, att det är daterat 1348 och innehåller en annan revelation om den fransk-engelska tvistefrågan än dem, som ingå i 1492 års upplaga och som man av ålder känt.

Huvuddelen av det intressanta Cambridgefyndet är en skrivelse från konung Magnus (rex Swecie Norwegie et Skanie) till de båda konungarna av Frankrike och England (dominis Philippo et Eduardo Dei gracia Francie et Anglie regibus illustrissimis), vari han ber dem öppna sina hjärtan för innehållet i den uppenbarelse, som in extenso är intagen i skrivelsen. Denna revelation hade en välboren änka i Sverige (cuiusdam nobilis matrone vidue) fått av Himladrottningen, och överbringarna av kungabrevet, biskop Hemming av Åbo och cisterciensermunken Petrus, hade fått gudomlig befällning att tillstålla konungarna den. I denna uppenbarelse meddelar Himladrottningen sin sons ord om hur tvisten om franska kronan bör lösas: Konungen av England har bättre rätt till kronan än konungen av Frankrike, men eftersom den senare ej usurperat kronan med våld utan är vald, bör han få behålla kronan i sin livstid; dock bör konungen av England (eller dennes son eller närmaste arvinge) efterträda honom och tills dess vara som hans son. — Liksom i magister Matthias' svenska kungörelse om Birgittas första stora uppenbarelse (prolog-revelationen om det svenska ridderskapets högmod) namnges ej heller här den person, som undfått uppenbarelsen;¹⁶ det är ej av egen

auktoritet som Birgitta talar.

Kungabrevet är daterat 1348 "sabbato in albis". Denna dagbeteckning betyder, vilket Stolpe ej nämner, lördagen före första söndagen efter påsk (dominica in albis, oftare kallad dominica Quasimodogeniti), som 1348 inföll lördagen den 26 april. Brevet saknar dateringsort, men enligt Åbo domkyrkas svartbok¹⁷ har konung Magnus fredagen den 25 april från kungsgården i Örebro utfärdat ett skydds brev (DS 4314, REA 130) för Åbo domkyrka rörande äganderätten till vissa gods; detta brev var en förbättring av det skydds brev, som konungen utfärdat på Åbo slott den 2 september 1347 (DS 4219, REA 121). Uppenbarligen har biskop Hemming varit i Örebro veckan efter påsk 1348 och själv utverkat det nya skydds brevet, innan han fick konungens uppdrag att resa till Frankrike och England tillsammans med Petrus av Alvastra. Det förefaller också troligt, att Birgitta, vars son Karl Ulfsson efterträtt sin far som Närkes lagman, följt konungen till Örebro under hans resa från Gränna, och att Petrus av Alvastra ledsagat henne.

Den korta ingressen i Cambridgehandskriften uppger först, att konungen av Sverige i oktober 1348 sände bud till ko-

¹¹ B. Klockars, Biskop Hemming av Åbo (1960), s. 151—178, särsk. s. 173 f.

¹² Den heliga Birgittas Revelationes extravagantes (utg. av L. Hollman 1956), s. 210 f.; Klockars s. 153.

¹³ Ms 404, Corpus Christi College, Cambridge, fol. 102 v—103 r.

¹⁴ Opuscula ecclesiastica. Studier tillägn. Gunnar Rosendal (1972), s. 371—373. Stolpes uppsats har titeln "Birgitta och politiken".

¹⁵ S. Stolpe, Birgitta i Sverige (1973), s. 166—188, särsk. s. 180 ff.

¹⁶ MSRA 1958 (tr. 1961), s. 103, 111 ff. Jfr härom Hj. Sundén, Den heliga Birgitta och hennes bikt fader magister Matthias (KÅ 1973), s. 19; dens., Den heliga Birgitta. Ormungens moder som blev Kristi brud (1973), s. 55 ff., 66 ff., 218 ff.

¹⁷ Registrum ecclesie Aboensis, vod A 10, fol. 23 v—24 r, RA. Avskrifterna i Skoklostersamlingens codex Aboensis (I Fol. vol. 70), fol. 22 r—v och 97 r, ha korrupt datering. Båda handskrifterna ha utgivits i facsimile 1952 med inledning av J. Jaakkola.

nungen av England med begäran att få en av hans döttrar till äkta, och omtalar där-
efter, att han skrivit det bifogade brevet
om rätten till Frankrikes tron. Uppgiften
om frieriet måste vara felaktig; möjligen
kan den ha avsett en av Magnus' söner, ty
det synes mig mindre troligt, att det skulle
röra sig om en grov missuppfattning av
den från Birgittas uppenbarelser (IV: 105)
kända tanken på en äktenskapsförbindelse
mellan de franska och engelska kungahus-
sen. Dateringen i ingressen avser troligen,
att de båda svenskarna kommit till Eng-
land i oktober 1348 efter att förut ha varit
i Frankrike. Om biskop Hemming ej gjort

flera resor till Frankrike i Birgittas upp-
drag (vilket ju ej kan uteslutas), bör det
ha varit under sommarhalvåret 1348, som
han också uppsökte sin forne lärare påven
Clemens VI i Avignon för att få hans
auktorisering av Birgittas tidigare revela-
tioner i redaktion av magister Matthias.

Det är efter sedan konung Magnus'
korståg sommaren 1348 misslyckats och
biskop Hemmings och Petrus' av Alvastra
beskickning till Frankrike och England bli-
vit resultatlös, som krisen och fördjup-
ningen i Birgittas föreställning om sin pro-
fetiska kallelse inträffar.¹⁸

¹⁸ Se Hj. Sundéns anf. arbeten.

Den äldste kände strängnäsborgaren och andra medeltida jordägare i det sörmländska Länna

Av *Bjarne Beckman*

I Strängnäs' stads historia, utgiven av Föreningen Strengnenses under redaktion av Hans Jägerstad (Strängnäs, tr. i Lund 1959), s. 277, meddelas det, att "en viss Arnold" enligt "en senare avskriftssamling" skall ha varit borgare i staden redan 1281. Notisen är från mer än en synpunkt anmärkningsvärd.

Det är visserligen sant, att Arnold omtalas i senare avskriftssamlingar — själv träffade jag honom första gången för omkring 25 år sedan i Gamle Herr Stens jordebok i Linköpings stifts- och landsbibliotek (signum G 29) — men han möter redan i ett originalbrev av konung Birger, daterat Nyköping den 10 maj 1317, som innehåller en vidimation och bekräftelse på ett konung Magnus Ladulås' brev, daterat Alsnö den 13 juli 1281.

Att dessa urkunder icke kommit med i Svenskt diplomatium och i regel undandragit sig forskarnas uppmärksamhet, sammanhänger med den åverkan, som kung Birgers brev varit utsatt för. Därom avgav väpnaren Knut Eskilsson (Banér) inför riksrådet i Strängnäs den 27 januari 1482 en berättelse, som icke saknar sitt arkivhistoriska intresse.

Under det senaste kriget, dvs. det, som kulminerade med slaget på Brunkeberg 1471, hade han murat in sina jordabrev, och när han efter freden åter tog fram dem, hade de skadats av fukt, varför han lade dem på ett bord för att torka. "Tha kom it barn oc reff incegelt fra bref-fuit". På begäran av riksföreståndaren Sten Sture den äldre, som kommit i besittning av urkunden och den egendom, som

däri omtalas, granskade ett utskott av rådet skadan, konstaterade, att de båda bitarna av sigillremsan hörde samman och förklarade brevet rättsgiltigt. Remsan syddes sedan ihop och diplomets fästes med nya remsor vid rådets dombrev. Det har senare tydligen kommit att läggas på dettas datum men befinner sig nu i en särskild kapsel med i diplomatiet förbigångna brev. Det har dock observerats redan av K. G. Westman, Svenska rådets historia (Uppsala 1904), s. 8, not 3, och detta ställe citeras av Jägerstad, Hovdag och råd (Lund 1948), s. 33, not 30, dock mera i förbigående.

Kung Magnus' brev innehåller nu följande. Det har kommit till hans kännedom, att personer med oklara rättsbegrepp (*temere sentientes*)¹ föraktat hans tidigare skyddsbrev för köpmannen Arnold i Strängnäs, hans hustru och barn, och ofredat deras egendom i Rocklänna genom att genom falska domar och mindervärdiga (*parua*) vittnesmål avhända dem de skogar och vattendrag, som de köpt för rättvist pris (*pretio condigno*). Konungen tar därför de nämnda personerna samt deras fasta och lösa egendom ånyo i sitt beskydd och förklarar särskilt, att Arnold skall besitta Rocklänna med samma rätt, varmed det innehades av herr Jon Regmodsson och herr Jon Litle från Skåne. Dessutom bestämmer han, att Rocklänna skall höra till Österrekarne härad (*Rechbo hundare*),

¹ Orden kan möjligen ha en ännu skarpare betydelse, ty *temerarius* kan enligt M. Hammarströms Glossarium (1925) betyda brottslig.

som det av ålder gjort. Slutligen hotar han den, som handlar mot detta skyddsbrev, med sin hämnd, vilken skall drabba både den brottslige person och hans egendom.

Detta är onekligen en märklig urkund, som är väl förtjänt av en närmare analys. Först några topografiska upplysningar. Den omtalade egendomen är belägen i Länna socken, Åkers härad, Södermanlands län, sydväst om Strängnäs. Socknens huvudbygd ligger på västra stranden av den långsmala, i nord—sydlig riktning orienterade Lännasjön och består av tre gamla byar, Norrlänna, Merlänna och Söderlänna. Rocklänna ligger drygt 4 km rakt väster om den sistnämnda men visar genom sitt namn, att det hör samman med den äldsta bebyggelsen.

Mot detta strider dock uppgiften, att Rocklänna av ålder hört till Österrekarne härad, vilket icke varit fallet med Länna socken som helhet.² Hur detta skall förklaras, kan här endast antydast. Kanske har grannsocknen Barva tidigare sträckt sig längre österut än den gör nu. I varje fall måste det väl ha varit gränsskogarna åt det hållet och de där befintliga vattendragen, som Arnold strävat efter att få kontroll över.³

Han var emellertid inte den äldste kända ägaren till Rocklänna. Som sådan nämner kung Magnus herr Jon Regmodsson, en själländsk storman, som var gift med Ebbe Sunessons dotter Cecilia, vars syster var konung Sverker II:s gemål Benedikta.⁴ Herr Jon förekommer även i Sverige under namnet Johannes filius Remmodis. Han var bl. a. närvarande vid konung Erik Erikssons kröning i Strängnäs före utgången av juni 1224 och nämnes då i första rummet efter biskoparna men före Knut Holmgersson, den senare konung Knut Långe.⁵ Han avled senast 1248 genom drunkning och besjunges i en dansk folkvisa. Jon Litle (1230—1307) var hans son. Han var 1263 gälkare (konungens högste ämbetsman) i Skåne och blev 1299

drots.

Att Jon Regmodssons besittning i Rocklänna hänger samman med hans frändskap med det svenska kungahuset kan väl knappast beivras. Det fanns f. ö. ett danskt element i denna trakt redan tidigare. I annat sammanhang tror jag mig ha visat, att det Arem, som ingick i Sigridlev, den danske konungens godscomplex i Sverige, är identiskt med Årja i östligaste delen av Åkers socken och härad.⁶ Kanske har Jon Regmodsson haft något varaktigt eller tillfälligt uppdrag i samband med förvaltningen av Sigridlev. I varje fall har redan på hans tid en av byarna i Länna gått ur bondeägo och övergått i frälsets besittning.

Hur Jon Litle förlorade Rocklänna, kan vi ju icke veta, men rimligtvis har det skett i samband med det krig, som fördes mellan Magnus Ladulås och Erik Glipping i Danmark 1276—1278. Sannolikt har därvid åtminstone vissa egendomar, som tillhört danska stormän indragits till svenska kronan.⁷ Om Arnold från Strängnäs sedan

² Rocklänna räknas uttryckligen till Rigbo (!) hundare ännu den 12 mars 1426 (or.perg., RA) men till Åkers härad 15 april 1445 (or.perg., RA), medan andra delar av Länna socken räknas till Åkers härad bl. a. 1382 (RAP 1689). Kung Magnus kallar Rocklänna "mansio", vilket kanske bäst översättes med herrgård.

³ I det nedan citerade brevet av den 15 maj 1481 omtalas ett par torp, av vilka åtminstone Granboda ligger vid Lännaån söder om Rocklänna. Det kan emellertid här vara fråga om en expansion av senare datum.

⁴ Om Jon Regmodsson och hans son Dansk biografisk Leksikon, utgivet av C. F. Bricka, 10, (Kjöbenhavn 1896), s. 343, och samma arbete, andra upplagan, utgiven av P. Engelstoft och S. Dahl, 14 (Köbenhavn 1938), s. 419 f. Jfr också Danmarks gamle Folkeviser, 6, s. 376 ff.

⁵ DS 229. Jfr det ovan citerade stället hos K. G. Westman. Det uppges i allmänhet, att Jon Regmodsson dog ung, men 1224 kan han gott ha varit i 25-årsåldern och alltså inemot 50, om han dött först 1248.

⁶ Namn och bygd 1958, s. 127 ff.

⁷ Såsom jag i annat sammanhang (Matts Kättilmundsson och hans tid, 1, 1953, s. 108, 117) gjort gällande, är detta t. ex. fallet med Nils Mikaelson, över vars egendom kung

förvärvat Rocklänna genom köp eller donation, kan icke avgöras. I varje fall torde han ha erhållit gården som ersättning för tjänster, väl snarast av ekonomisk art, som han gjort konungen.⁸

Att konungen behövt utfärda skyddsbrev för Arnold kan givetvis bero på att allmogen i Länna och kanske i Åkers härad över huvud icke tyckte om, att främmande element trängde sig in på gammal bondejord och trodde sig lättare kunna komma till rätta med en köpman från Strängnäs än med de mäktiga danska herrarna.⁹ Men faran kan också ha kommit från ett annat håll. Kung Magnus' förnyade skyddsbrev är utfärdat mindre än ett år efter den blodiga avslutningen på Filipssönernas uppror. Dessas föräldrar har blivit begravda i Vårfruberga kloster norr om Strängnäs, och Birger Filipsson hade sin sätesgård på Idö i Jäders socken nära Söderfjärden endast omkring 15 km fågelvägen från Rocklänna.¹⁰ Det är icke uteslutet, att han och Arnold strävat efter att utbreda sina domäner över samma skogsområden, och herr Birger har givetvis haft tillräckligt inflytande för att kunna skaffa sig de vittnesmål och domar, som passade hans syften. Arnold kan ju också ha varit honom särskilt förhatlig, därför att han tydligen stått på konungens sida.

Att konung Birger just 1317 vidimerat och bekräftat sin faders skyddsbrev, beror säkerligen på att Rocklänna just vid den tiden gått över till en helt ny släkt, som ville ha sin äganderätt säkert tryggad. Vi kan också med stor sannolikhet utpeka, vem det var, som vid denna tid förvärvade egendomen. En utredning av denna fråga kräver emellertid kunskap om Rocklännas senare öden, och då det i varje fall i början förekommit en viss ägogemenskap mellan denna by och centralbygden, har det synts mig motiverat att utsträcka undersökningen till hela socknen och hela medeltiden. Det blir skenbart en lång utvikning, men det torde komma att visa sig att den icke blott kan ge en något

skarpare relief åt Arnolds gestalt utan också på ett tilltalande sätt bestyrker vissa genealogiska kombinationer, som tidigare forskare gjort utan att i varje fall åberopa ägoförhållandena i Länna som argument.¹¹

Den äldste inhemske jordägaren i Länna är Vårfruberga kloster, som redan före 1233, kanske redan i slutet av 1100-talet ägde 1 örtugsland i Norrlänna, 3 örtugsland och 4 penningland i Merlänna, 1 1/2 örtugsland i Byringe och 1/2 örtugsland i Söderlänna.¹² Kort efter mitten av 1200-

Magnus förfogar enl. DS 758, 811, alltså bl. a. samma dag, som han utfärdat sitt andra skyddsbrev för Arnold. Kuriöst nog är även kung Birger sysselsatt med liknande angelägenheter, när han vidimerar faderns brev. Påföljande dag har han nämligen givit order om konfiskation av den egendom, som tillhört en grupp upprorsmän i Hälsingland. (D S 2107).

⁸ I brevet heter det ju icke uttryckligen, att Arnold köpt Rocklänna, endast att han köpt skogar och vattendrag i dess närhet.

⁹ Om Arnolds härkomst kan vi icke yttra oss med absolut säkerhet. Det övervägande flertalet personer med hans namn i Sverige torde ha varit tyskar. Han kan emellertid också ha varit dansk, ty namnet Arnold är ganska utbrett i det danska rikets östra provinser, framför allt i Halland. Se Sveriges medeltida personnamn, s. 127 f., Danmarks gamle Personnavne, 1, Fornavne, sp. 53 f. I Norge och på Island förekom även personer med namnet Arnold, som härstammade från England. E. Lind, Norsk-isländska dopnamn från medeltiden (1905), sp. 33 f.

¹⁰ Om Birger Filipsson och hans ätt, se ÅSF, 1, s. 8 f.

¹¹ Till ledning för de läsare, som icke är närmare insatta i medeltida genealogi, sammanfattas i en släkttavla de personer, som ägt jord i Rocklänna och Norrlänna med undantag för dem, som endast tillfälligtvis genom köp eller pantsättning förvärvat egendom där. Säkra ägares namn är kursiverade. Äktenskap, som saknar betydelse för denna utredning, har icke beaktats.

¹² För att underlätta läsningen för dem, som icke är bekanta med medeltida jordvärdering, har alla jordtal omräknats till örtugsland. Penninglanden har dock fått stå kvar, då deras förhållande till örtugslandet växlar från lagsaga till lagsaga. Se vidare Folke Ossiannilsson, Fogdö (Vårfruberga) klostrets jordebok, Vetenskapssocietets i Lund årsbok 1945, s. 88, 96 ff. Om örtugslandets storlek se dens. (som senare kallat sig Dovring), Attungen och marklandet (Lund 1947),

talet hade klostrets besittningar avsevärt ökats, ty enligt DS 893 bytte fru Kristina Fastesdotter av priorissan M. till sig 8 örtugsland i Norrälänna och gav henne i stället 8 örtugsland och 6 penningland i Söderlänna. Då fru Kristinas man, riddaren Holmger Folkesson, uttryckligen omtalas såsom död, måste brevet tidigast vara utfärdat 1254, då han senast nämnes som levande.¹³

Från fru Kristina har Norrälänna tydligen övergått till hennes son, riddaren Ulf Holmgersson. Dennes till namnet okända dotter var gift med riddaren Torkel Andersson (delad sköld. senare båt), som 1311 av sin svåger Holmger Ulfsson bytte till sig bl. a. dennes egendom i "Len-nom", vilket säkerligen just avser Norrälänna.¹⁴

Nu är det mycket frestande att antaga, att det just är herr Torkel, som, sedan han väl blivit besutten i Länna, velat stärka sin ställning där genom att även förvärva Rocklänna. Indicierna pekar i den riktningen. Hans likaledes till namnet okända dotter var nämligen gift med väpnaren Harald Ernilsson (Gren)¹⁵, och hos deras sonson Harald Stensson återfinner vi Rocklänna år 1426. Den 12 mars d. å. pantsatte han sin egendom där till Arvid von Vitzen, en i varje fall för mig okänd medlem av denna pommerska släkt, som sedan mitten av 1300-talet även förekommer i Sverige. Arvid måste dock ha varit hans frände, ty Harald var gift med Sigrid Tomasdotter av samma ätt.

Om panten lösts, vet vi icke, men i varje fall övergick Rocklänna genom köp till lagmannen i Södermanland Nils Eren-gislason (Hammerstaätten), som dog 1440. Vid arvskiftet efter honom, har det tydligen kommit att ingå i änkans, Katarina Knutsdotters (Grip) giftorättsgods, ty 1445 är det hennes andre man, väpnaren Ragvald Gustavsson (tre rosor, Horshaga-ätten), som förfogar över godset. Den 15 april sistnämnda år förklarade dock riksrådet köpet ogiltigt, och Rocklänna åter-

gick till Harald Stensson och hans broder Magnus.¹⁶ Harald Stensson hade en dotter Cecilia, som var gift med väpnaren Eskil Isaksson (Banér), och hos deras son, den förut nämnde Knut Eskilsson (Banér) återfinner vi Rocklänna omkring 1470.¹⁷ Han bytte emellertid bort det till Sten Sture d. ä. 1481, och denne var tydligen mycket angelägen att få det i sin ägo, ty han lämnade i utbyte två gårdar i Fossala i Ekebyborna socken, Bobergs härad, och en gård i Stora Orräng i Grebo socken, Banekinds härad, allt i Östergötland samt betalade därtill 200 marker gamla örtugar, så goda, att nio penningar gick på varje örtug.¹⁸ I en längd över Gustav I:s förökta gods 1539 uppges de båda gårdarna i Rocklänna vara "bördede effter her Knut Eskelson",¹⁹ som var bror till konungens mormor. Sedan stod Rocklänna i jordeböckerna som arv och eget.

Om alltså Torkel Anderssons egendom i Rocklänna övergick till hans avkomlingar på spinnsidan, så blev det hans son Holmger Torkelsson, som ärvde åtminstone en del av jorden i Norrälänna, vilken så små-

s. 26 ff. Hans uppfattning, att örtugslandet (1/24 markland) motsvarande ett tunnland, är visserligen väl underbyggd men har icke accepterats av alla forskare.

¹³ Om Holmger Folkesson och hans ätt, som av genealogerna kallas Ama eller Hama, se ASF, 1, s. 107 f.

¹⁴ DS 1783. Vid bytet erhöi herr Torkel även Kalfstadum, kanske Kalvesta i Svärta sn, Rönö härad, Södermanlands län. Är detta riktigt, har han skaffat sig egendomar i närheten av Strängnäs och Nyköping, vilket var fördelaktigt, om han ville komma till tals med biskopen eller konungen.

¹⁵ Om honom och hans avkomlingar, se ASF, 1, s. 57 f.

¹⁶ or. perg., RA. Om Nils Eren-gislason, Gunnar Bendix i PHT 1956, s. 139 f. Han daterar äktenskapet till efter 1444 med hänvisning till ett pergamentsbrev av den 15 juni detta år. Det måste väl dock ha ingåtts någon tid före rådets dombrev, ty någon annan rätt till Rocklänna än den han ägde som sin hustrus målsman, har väl Ragvald Gustavsson knappast haft.

¹⁷ ASF, 1, s. 58. Elgenstierna, Svenska adelns ättartavlor, 1, s. 220 och ovan, s. 55.

¹⁸ or. perg. Gripsholm 15 maj 1481, RA.

¹⁹ Arv och eget, vol. 25, KA.

ningom ökats till 4 gårdar om sammanlagt 40 1/2 örtugsland. Det gav han 1359 sin hustru Sigrid Karlsdotter (Stubbe) som morgongåva.²⁰ Makarna torde ha avlidit utan bröstarvingar, ty Norrälänna övergick till Sigrids broder, riddaren Harald Karlsson, som dog barnlös, varför han ärvdes av sina kusiner och deras avkomlingar.²¹ En av dessa, Holmger Karlsson (Ulv), hade en dotter Katarina som var gift med Sten Bengtsson (Bielke),²² och deras barn fick den ena lotten, medan den andra tillföll Staffan Ulvssons (Ulv) barn. De fyra gårdarna i Norrälänna, vilka årligen avkastade 10 pund korn och 2 marker penningar²³ skänktes 1404 av Sten Bengtsson och hans barn till Vårfrukoret i Strängnäs' domkyrka, men den tredje av Harald Karlssons kusiner. Gottschalk Bengtsson (Ulv) bördade jorden före 1438 och riksrådet gav honom rätt. Några år senare skänkte emellertid herr Gottschalk de fyra gårdarna till S. Botvids prebenda i Strängnäs.²⁴

Den förut nämnde Staffan Ulvsson hade en dotter Ramborg, som var gift med väpnaren Ödgisle Sunesson (Lillie), vilken härstammade från det öster om Åkers belägna Selebo härad.²⁵ Han ägde tio örtugsland i Länna, troligen Norrälänna, som han 1382 bytte bort till sin svärfar. De torde vid arvskiftet ha fallit på Ramborgs lott och från henne övergått till hennes son Matts Ödgislason, som 1437 skänkte dem till Vårfrukoret i Strängnäs.²⁶

Ramborg uppger emellertid, att hon dessutom ärvt 20 örtugsland i Norrälänna efter sin mor, som var dotter till den förutnämnde Harald Ernilsson (Gren)^{26a} och alltså dotterdotter till Torkel Andersson. Ramborg sålde dem 1405 till Sten Bengtsson, som sedan överlät dem till Strängnäs domkyrka.²⁷ Härigenom samt genom Matts Ödgislasons och Gottschalk Bengtssons senare donationer kom sålunda hela Norrälänna by i dess besittning, och där förblev den till reformationen.

Om alltså ägoförhållandena i Norrälänna

är relativt lätta att överblicka, blir bilden mer splittrad och svåröverskådlig, när vi vänder oss till Mer- och Söderälänna. Egendom av okänt jordatal ägdes här 1322 av Sven Olofssons änka Katarina, som då överlät den till sin broder, kaniken Didrik i Strängnäs.²⁸ Hennes börd är, så vitt jag vet, okänd, men mannen har i varje fall tjänstgjort som fastevittne tillsammans med medlemmar av Magnus Marinassons sörmländska högräsläkt, som hade särskilt stark anknytning till domkapitlet i Strängnäs.²⁹ Om han kan ha varit bror till den Katarina Olofsdotter, som längre fram blev gift med Birger Magnusson av denna ätt, må lämnas därhän.

1331 ägdes 27 örtugsland i Mer- och Söderälänna av fru Ingeborg Magnusdotter (oäkta Folkungaätten), vars man, riddaren Karl Dansson (Stjärnbjälke), då bytte bort dem till riddaren Nils Abjörnsson (Sparre av Tofta). Jorden är möjligen arv efter hennes farmor, som tycks ha varit besutten i Selebo härad.³⁰ Vart egendomen i Mer- och Söderälänna sedan tagit vägen, vet vi inte. Hos herr Nils' avkomlingar kan den i varje fall inte spåras.³¹

²⁰ RAP 417, 418.

²¹ SD ns 69. Jfr K. H. Karlsson, Strödda genealogiska anteckningar (HT 1885, s. 170f).

²² Elgenstierna, aa, 1, s. 357.

²³ Detta motsvarar ganska nära den normala avraden (arrendeavgiften) för 40 örtugsland. 10 pund motsvarar 160 tunnor. Jfr Dovring, aa, s. 34f.

²⁴ SD ns 492, SMR 754, 1305.

²⁵ Elgenstierna, a. a. 4, s. 663.

²⁶ RAP 1689, SMR 603.

^{26a} F. U. Wrangel, Anteckningar om Rytterns socken (1886), s. 99. K. H. Karlsson, Folkunga-ätten (Sv. autografsällskapets tidskr. 1, 1879—1888), s. 232. Jfr A. F. Liljeholm, Medeltida arvs lagar och släktskapsbestämning (PHT 1950), s. 95. Elgenstierna, 4, s. 663, uppger med orätt, att Ramborg var född i Staffan Ulvssons äktenskap med Iliana Åkesdotter (båt).

²⁷ SD ns 629, 631.

²⁸ DS 2352.

²⁹ DS 1435. Om Magnus Marinassons ätt, som tidigare kallades Leopard, se ÅSF, 1, s. 171 f.

³⁰ DS 2849. Jfr ÅSF, 1, s. 42 f. Även hennes farbror Knut Gregersson ägde jord i Selebo härad.

³¹ Om dessa se ÅSF, 1, s. 86.

1338 ägde riddaren Sigge Magnusson (Håkan Tunessons ätt med Vinstorpaättens vapen) ett enda örtugsland i Söderlänna, som han då sålde till domprosten Nils Magnusson i Strängnäs (Magnus Marinassons ätt). Herr Sigge var möjligen dotterson till södermannalagmannen Filip Ingevaldsson (Örnsparre), och jorden kan ha kommit från hans ätt.³²

Övriga jordaffärer i dessa byar, som kommit till vår kännedom, berör uteslutande kyrkliga personer och institutioner. 1352 innehades 28 örtugsland i Merlänna och 2 i Söderlänna av biskop Sigmund i Strängnäs, som då överlät dem till sakristanen, vars prebenda ansågs vara för svag.³³ 1383 och 1385 gjordes jordbyten mellan biskop Tord och dåvarande sakristanen Magnus Ingevaldsson. Biskopen avträdde därvid 25 örtugsland i Merlänna och 6 i Söderlänna och erhöll i stället 8 1/2 i den förra och 9 1/2 i den senare byn. Det var sakristanens avlingejord, alltså sådan som icke gått i arv utan förvärvat genom köp eller byte.³⁴

I de äldsta jordeböckerna från Vasatiden redovisas i Norrlänna 6 kyrkohemman, i Merlänna 3 kyrko-, 1 krono- och 1 frälsehemman samt i Söderlänna 1 kyrko- och 1 frälsehemman. Av de två frälsegårdarna ägdes 1562 Merlänna av Bengt Nilsson (Schack) och Söderlänna av Karl Holgersson (Gera).³⁵ Den sistnämndes morfar var sonson till den Nils Eren-gislason, som en kort tid innehade Rocklänna och kanske varit besutten även anorstädes i socknen.³⁶ Bengt Nilssons härstamning ger ingen anknytning till de sista kända medeltida jordägarna.^{36a} Tidsavståndet tillbaka till dessa är också så stort, att det inte lönar sig mycket att spekulera över arvgången.

Ser man tillbaka på denna koncentrerade godshistoria, så tycks den mig ge det intrycket, att gårdarna i Länna var ganska eftersökta, vilket i och för sig kan verka överraskande, då C. M. Rosenberg i sitt Geografiska handlexikon (1883) beteck-

nar hela socknen som sandiga och sankna skogstrakter. Vad särskilt Rocklänna angår, påpekade lektor Sven Elvius en gång för mig, att förstavelsen *rock-* kan tyda på förekomsten av myrmalm, en uppgift, som jag dock icke lyckats få bekräftad. Ortsnamnsforskarna tolkar den som "höjd" och sammanställer den med rök, "sädesskyl" och gottländska rauk.³⁷

Återvänder vi nu omsider till köpmannen Arnold i Strängnäs, så ger oss visserligen våra källor ingen möjlighet att teckna hans personlighet, men så mycket torde dock kunna sägas, att den man, som efterträdde Jon Regmodsson och Jon Litle på Rocklänna och själv efterträddes av företrädare för flera medeltida högfrelseätter, till sist av gamle herr Sten och gamle kung Gösta, icke kan betecknas såsom "en viss Arnold". Det måste ha varit en betydande man, säkerligen både driftig, förmögen och inflytelserik, och han hade varit väl förtjänt av att tecknas som portalfigur till det strengnesiska borgerskapets historia. Då så icke skett, där det bort ske, har det synt mig motiverat att åtminstone ägna dessa blad åt befästande av hans minne.³⁸

³² DS 3388, ÅSF, 1, s. 99 f.

³³ DS 4830.

³⁴ RAP 1959, 1960, 2144.

³⁵ J. A. Almquist, Frälsegodsen i Sverige, 2, 1934, s. 335 f.

³⁶ B. Schlegel et C. A. Klingspor, Den med sköldbref förlänade, men ej på riddarhuset introducerade svenska adelns ättartaflor (Sthlm 1875), s. 84 f., 92.

^{36a} J. E. Almquist, Ätten Schack av Skylvalla 1372—1617 (Släkt och Hävd 1960, s. 23 ff.).

³⁷ Svensk uppslagsbok, 24, sp. 284.

³⁸ Naturligtvis återverkar vår kunskap om köpmannen Arnold från Strängnäs även på bedömandet av stadens och borgerskapets förhållanden över huvud under 1200-talet. På denna fråga har jag dock ingen anledning att i detta sammanhang ingå. Däremot kan det vara skäl att påpeka, att vi givetvis skulle få ett fastare grepp om Arnold, om vi visste, hur ofta det egentligen förekom, att en konung under folkungatiden utfärdade två skydds brev efter varandra för en borgerlig familj. Men med undantag för diplomatiariets två första delar är våra urkundssamlingar icke försedda med så utförliga sakregister, att detta kan bedömas.

Holmger Folkesson
g. m. Kristina Fastes-
dotter

Ulf Holmgersson

Filip Ulfsson (Ulv)

Holmger Ulfsson

dotter
g. m. Torkel Andersson
(båt)

dotter
g. m. Karl
Haraldsson
(Stubbe)

Ulf
Filipsson

Karl Filipsson

Bengt Filipsson

dotter
g. m. Harald
Ernilsson (Gren)

Holmger Torkelsson

dotter
g. m. Sigrid Harald
Karlsdotter Karlsson

Holmger Karlsson

Gottschalk
Bengtsson

Sten Haraldsson

dotter

g. m. Staffan
Ulfsson

Katarina Holm-
gersdotter, g. m.
Sten Bengtsson
(Bielke)

Harald Stensson
g. m. Sigrid Tomasdot-
ter (v. Vitzen)

Magnus Gren

Ramborg Staffansdotter
g. m. Ödgisle Sunesson
(Lillie)

Matts Ödgislason

Flera barn

Cecilia Haraldsdotter
g. m. Eskil Isaksson
(Banér)

Knut Eskilsson (Banér)

MEDDELANDE ANGÅENDE PERSONHISTORISKA SAMFUNDETS ÅRSMÖTE 1974

Personhistoriska samfundets årsmöte 1974 ägde rum den 14 maj i Bååtska palatset. På revisorernas förslag beviljades styrelsen och skattmästaren ansvarsfrihet för år 1973. Till ledamöter av styrelsen omvaldes krigsarkivarie Bertil Broomé (ordförande), professor Sten Carlsson, förste bibliotekarien Olof von Feilitzen, förste arkivarien Nils F. Holm, riksarkivarie Åke Kromnow, förste bibliotekarien Åke Lilliestam (sekreterare), riddarhusgenealogen Pontus Möller, överbibliotekarien Wilhelm Odelberg, bankdirektören Bertel Rennerfelt (skattmästare) och docenten Herman

Schück. Till ledamöter av redaktionsutskottet omvaldes B. Broomé, fil. dr Hans Gillingstam och Å. Lilliestam. Till revisorer omvaldes kanslichefen Björn Bergman och fil. lic. Göran Wendel. Till revisors-suppleant omvaldes länsbibliotekarien Elise Adelsköld. Årsmötet beslöt att höja årsavgiften till 30 kr fr. o. m. 1975 års årgång av Personhistorisk tidskrift.

Generaldirektör Harald Qvistgaard redogjorde i ett föredrag för Bååtska palatsets — numera Frimurareordens stamhus — historia.

